ՄԱՍԵԱՑ ԱՂԱՒՆԻ

ԱՒԵՏԱԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

հրատարակեալ ազգասէր սատարութեամբ

ՊԱՐՈՆ ԵԴՈՒԱՐԴԱՅ ՌԱՓԱՅԵԼԻ ՂԱՐԱՄԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1856. — ԹԻՒ Բ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ.

Աշխարհաբառ լեզուն ծաղկեցընելու վրայ:

Աշխարհաբառին քանի մը բառերուն վրայ քննութիւն:

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՇԷՆ ՄԱՐԴԿԱՆ.

Մեծն Պետրոս Ինքնակալ Ռուսաց: (Շարայարութիւն եւ վերջ.)

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.

Ազգային ռամկական երգք Սայաթ-Նովա բանաստեղծին:

«Քրիստոնէութիւն ի Տաճկաստան ի ԺԹ դարու» վերնագրով՝ Պ. Տուայթ բողոքական քարոզչին գիրքը:

ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ.

Անգղիոյ երկաթուղիները:

Դեսպանաժողով ի Փարիզ. — Կայսերական հրովարտակ բարեկարգութեանց Օսմանեան պետութեան:

Ի ՓԱՐԻԶ

Ի ԳՐԱՏՆՈՅԻ ՊԱՐՈՆ Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ

Ի Փողոցն Սէն-Սիւլփիս, Թ. 38.

Գործակալք

Ի ՊՈԼԻՍ

ԱՒԵՏԻՍ ԱՂԱՅ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ.

Ի ԶՄԻՒՌՆԻԱ

ՂՈՒԿԱՍ ԱՂԱՅ ՊԱԼԴԱՋԱՐԵԱՆ.

ՅԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅ ՏԷՐ-ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ.

ՅԵԱՇ ՄՈԼՏԱՒԻՈՅ

ՔԱՄԻՆԱՐ ՅԱԿՈԲ ԱՂԱՅ ՊՃՅԸԳԼԵԱՆ.

ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ ՄԱՍԵԱՑ ԱՂԱՒՆՒՈՅ ·

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ . — Թէպէտ եւ ըստ խորհրդոյ բարեկամաց եւ ըստ խնդրոյ բազմաց ուզեցինք տարւոյս սկիզբէն երկուքի բաժնել այս մեր ամսաթերթը եւտասնըհինգ օրը մէյմը հրատարակել, բայց յետոյ բաժանորդաց դեռ սակաւաթիւ ըլլալը տեսնելով՝ խոհեմութիւն չհամարեցանք աւելցընել մեր աշխատութիւնն ու ծանրացընել ծախքերը. ուստի դարձեալ հարկադրեցանք ամսօրեայ պահել նաեւ այս տարի մեր գրուածքը , եւ առ ժամս քանի մը երես աւելցընելով գոհ ըլլալ :

— Առ Պ. Կ. Ի Կ. — ԲԱՆԱԼԻ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ըսուած գիրքը թարգմանած չենք, ինչպէս որ վրիպակաւ լսեր էք, այլ անոր մէկ քաղուածը յօրիներ ենք՝ մերազնեայ ընթերցողաց հասկըցողութեանը յարմարցընելով . զոր եւ յետ սակաւուց հրատարակել կարենալու յոյս ունինք :

— Առ Պ. Խ. Ս. Ի Զ. — Հայերէն եւ Գաղղիարէն բառարանին յօրինուածը լմընալու վրայ է, ու հեղինակին ջանիցն ու հմտութեանը նայելով՝ կրնամ այժմէն վստահացընել զձեզ որ թէ ձեր եւ թէ այլոց երկայնմտութիւնը, կամ թէ ինչպէս որ կըսէք՝ *անհամբերութեամբ սպասելը* արժանապէս պիտի վարձատրուի գործոյն կատարելութիւններովը :

— Առ Պ. Գ. Ի Կ. — Մեր հին Պատմագրած գաղղիարէն թարգմանութեամբ ու ծանօթութիւններով հանդերձ տպուելու աւետիսն որ կըհարցընէք՝ ստոյգ է ; ու Պարոն Տիւլորիէն արդէն ՀԱՆԴԷՍ ԱՐԵՒԵԼԻՑ (Revue de l'Orient) ամսագրոյն մէջ այս առաջարկութիւնը հրատարակեց , մենք ալ ամսագրոյս յաջորդ թերթին մէջ տեղն ի տեղը պիտի խօսինք այն օգտակար ու փառաւոր ձեռնարկութեան վրայ :

— Առ Պ. Ա. Թ. Ի Կ. — Ներեցէք ինծի ըսել թէ ի զուր տագնապեր էք այս անգամ նախանձոտաց չարախօսութենէն . . . Կրօնական ամենահարկաւոր ուսումը Արեւելեան վարժարանին դաստիարակութեանը հիմն ըլլալով, հայկազն աշակերտները շաբաթը երեք անգամ կրօնի դաս կառնուն : Այս դասախօսութիւնն երեք մաս բաժնուած է , այսինքն Մասունք հաւատոյ , Պատուիրանք Աստուծոյ եւ Եկեղեցւոյ, եւ Աղօթք, Խորհուրդք եւ Արարողութիւնք : Առաջին մասին մէջ կըսորվրին տղայք քրիստոնէական ուղղափառ հաւատոյ էական մասունքը , հանդերձ Նիկիական հանգանակին (Հաւատամքին) մեկնութեամբը ՝ իրենց հասկըցողութեանը եւ վիճակին համեմատ ոճով. երկրորդին մէջ կըսորվրին աստուածային եւ Եկեղեցական պատուիրանքներն ու անոնց դէմ գործուած մեղաց զանազանութիւնները. իսկ երրորդին մէջ կը սորվրին Եկեղեցւոյ սուրբ խորհուրդները , եւ մասնաւորապէս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ժամակարգութեան եւ այլոց պատկառելի արարողութեանցը վրայ եղած հարկաւոր տեղեկութիւնները : Եւ այս դասախօսութիւնը այնպէս կարգադրուած է որ մէկ տարուան մէջ պիտի լմըննայ : — Երկրորդ տարին կըսորվրեցուի համառօտ եկեղեցական պատմութիւն ընդհանուր եւ ազգային . երրորդ տարին համառօտ բացատրութիւն սուրբ գրոց դժուարիմաց խօսքերուն . իսկ չորրորդ եւ հինգերորդ տարին այս ամենայն գիտելեաց վրայ աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ կըտըրուին աշակերտաց : — Յայտնի է թէ վարժարանիս մէջ գտնուող գաղղիացի աշակերտաց համար ալ մասնաւոր քահանայ մը սահմանուած է գաղղիացի , որ շաբաթը մէյմը կուգայ ու պէտք եղածը կըսորվրեցընէ անոնց :

DECALFE D. L. DUJARDIN S.

ԱՒԵՏԱԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՌ ԼԵԶՈՒՆ ԾԱՂԿԵՑԸՆԵԼՈՒ ՎՐԱՅ.

Ա.

Ազգի մը բարոյական, բնական, քաղաքական, կրօնական եւ ընկերական վիճակին մէջ պատահած փոփոխութիւնները սովորութիւն եղած է *յեղափոխութիւն* անուանել՝ իբրեւ թարգմանութիւն Գաղղիացւոց révolution (*ռէվօլիւսիօն*) բառին, որ միշտ գէշ մտքով չառնուիր՝ իբրեւ *խռովութիւն*, *շփոթութիւն*, այլ շատ անգամ նաեւ գովելի կամ պէթ անտարբեր մտքով, իբրեւ *նորոգութիւն*, *նորաձեւութիւն*, *փոխակերպութիւն* : Եւ ահա այսու յետին նշանակութեամբ կըսենք թէ քանի մը տարիէ ի վեր բաւական մեծկակ յեղափոխութիւն մը կայ մեր հայերէն *աշխարհաբառ* ըսուած լեզուին մէջ, ինչպէս ուրիշ առեն ալ յիշած ենք :

Աչքերնուս առջեւը գլխաւոր երեք գրուածք ունինք առ այժմ որ մասնաւոր կերպով մը այս խնդրոյս վրայ կըխօսին. եւ ինչպէս որ ուղիղ դիտաւորութեամբ առաջարկութիւն մը ընողներուն մէջ ստէպ կըպատահի, այս երեքհատ իրարմէ տարբեր ճամբայ բռնող գրուածքներուն մէջ ալ ուրախութեամբ կըտեսնենք որ միաբանութիւն մը համաձայնութիւն մը կայ ընդհանուր սկզբանց վրայ. որով նպատակնին կըլլայ ընդհանրապէս մէկ, ու միայն անոր հասնելու համար բռնուած ճամբաները կամ միջոցները տարբեր :

Խնդրոյն մէջէն բնական կերպով մը դուրս կըհամարինք առ այժմ այն սակաւաւոր անձինքն որ *հայերէն* կամ *Հայոց լեզու* ըսելով՝ գրաբառ ըսուածը միայն կըճանչնան, եւ աշխարհաբառ ըսուած հայերէնը ինչ ձեւով ալ ըլլայ, ուր տեղի ալ ըլլայ՝ կըդատապարտեն, կարհամարհեն, կըմերժեն : Յայսմ կարգի է, օրինակի համար, Ար-

ծուի Վասպուրական անունով պատուական ամսաթերթին հեղինակն ալ, ինչպէս որ առաջին թերթին մէջ ըսածներէն կերեւնայ, յորում գրաբառը ըստ արժանւոյն նախամեծար ընելով գովելէն ետքը՝ Պոլսեցւոց աշխարհաբառը եւ զայն ծաղկեցընել ուզողներուն դիտաւորութիւնը կըպախարակէ, թէպէտ եւ կըհաւանի որ ռամկին համար շարադրուած գրքերը աշխարհիկ լեզուով գրուին՝ պարզ ու մաքուր ոճով :

Տարակոյս չկայ թէ այն մեծարգոյ վարդապետին կարծեացը կողմն են բոլոր մեր ազգին անցեալ դարերը՝ իրենց պատկառելի մատենագիրներովը, հայրապետներովը, վարդապետներովը, վարժապետներովը եւ անթիւ անհամար կարդացողներով, եւս եւ հիմակուան ժամանակիս կարդացողներուն մէջէն ոմանք. բայց ներկայ եւ ապագայ սերունդք Հայկազանց՝ աշխարհիս ո՛ր կողմն ալ գտնուին՝ կերեւնայ թէ շատ դժուարաւ պիտի հասկընան գրաբառը պաշտպանողներուն ու միայն զանիկայ ծաղկեցընել ուզողներուն պատճառաբանութիւնը : Անոնք ալ երկու դաս կրնանք բաժնել՝ որպէս զի խնդիրը պարզուի :

Առաջին դասէն կըհամարինք զանոնք որ կամայ եւ ակամայ աշխարհաբառ լեզուն կըխօսին ու կըգրեն,—ինչպէս նաեւ մենք,—ու այս միայն կընային որ կարդացողներուն բազմութիւնը դիւրաւ հասկընայ ըսածնին : Անոնք իրենց վախճանին հասնելու աշխատած ատեննին ջանք մըն ալ ունին որ աշխարհաբառին մէջէն օտարախորթ բառերն ու դարձուածքները վերցընեն, եւ իրենց լեզուն գրաբառին անզգալի կերպով մը մօտեցընեն. բայց քերականական կանոններով իրենց աշխարհաբառին հաստատութիւն մը տալէն կըվախնան՝ որպէս զի գրաբառին վնաս չըլլայ :

Երկրորդ դասուն մէջ կըդնենք զանոնք որ աշխարհաբառ լեզուին ծաղկիլը ոչ միայն օգտակար՝ այլ եւ ամենահարկաւոր կըճանչնան ազգին յառաջադիմութեանը : Անոնք բոլորը մէկէն առնելով՝ առաջին դասու ազգասէրներէն անհամեմատ կերպով աւելի շատուոր են ու աշխարհիս ամէն կողմն ալ կըգտնուին : — Մենք վերոյիշեալ երեք գրուածոց մէջէն ըստ բաւականին կրնանք ցուցընել խօսքերնուս ստուգութիւնը :

Եւ նախ Նազարեանց Ստեփանոս վարժապետին երկու գրուածքը ունինք : Մէկուն խորագիրն է « Ստեփաննոսի Նազարեանց՝ վարդապետի Արեւելեան լեզուագիտութեան՝ յաղագս Փորձական Հոգեբանութեան ճառ. ի Մոսկվա, ի տպարանի Վօլդեմար Կօքլէ Ցրանսիացւոյ, 1851 : » Այս գրուածքին հանճարեղ հեղինակը իր Յառաջաբանին մէջ Ռուսահայոց ազգասիրութեանը պակաս ըլլալուն վրայ ողբալէն ետեւ կըսէ իմաստութեամբ. « Յորոյ ազգի լեզու մոռածէ եւ խօսի ոք,
« ի համարի ասի լինել նորին իսկ ազգի. եւ լեզու
« է որ զատանէ ազգ յազգէ, որպէս դարձեալ նա
« է որ կապակցէ զմարդիկ յազգ : Անփոյթութիւն
« ամենակարեւոր խնդրոյս սովոր է յառաջացուցանել վնաս մեծամեծ, տոյժս եւ տուգանս
« սաստիկս, եւ զի՛ եւս յերկարեցից՝ անդառնալի
« կորուստ ազգի. վասն զի ի բառնիլ բանի եւ
« գրոյ, ազգն եւս՝ որոյ իմանալի կենդանութիւն
« սերտ եւ կուռ կապեալ է ի դպրութիւն հարազատ՝ չմարթի կալ յակատառնի, այլ գլորեալ
« կործանի կործանումն անկանգնելի : » Այսպիսի գրաբառով մը խօսքը առաջ տանելով, կըհասկըցընէ նախ թէ ինքը որ նոր հայերէն աշխարհաբառի մը հետամուտ է՝ ինչու գրաբառ շարադրեր է այս իր առաջին աշխատասիրութիւնը.
« Գիտնական վաստակ մեր այս առաջին գոլով
« ի լեզու հայ (կրսէ), ի դէպ ելանէր մեզ գէթ
« սակաւուք ցնդել եւ փարատել զտարակոյս
« կասկածամիտ արանց ոմանց՝ որք չեւ եւս
« գիտեն թէ եւ մեր ուսեալ է փոքր ի շատէ պաշտել զդպրութիւն ի ժանգոտեալն աննորոգելի
« հնութեամբ լեզու առաջնոց Հայկազանց : »
Զգուշաւոր հեղինակը *փոքր ի շատէ* ըսելովը բաւական կարդարացընէ իր գրաբառին քանի մը պակասութիւնները որ հայկաբանից յայտնի են. բայց առաջին Հայկազանց լեզուին համար ալ՝ *ժանգոտեալ աննորոգելի հնութեամբ* ըսելովը մէկէն ի մէկ իր դիտաւորութիւնը կիմացընէ. եւ նոյնը պարզելու համար՝ վրայ կըբերէ. « Բայց ասեմք ականջս
« ունողացն թէ զնորն եւ զաշխարհիկ հայկաբանութիւն՝ մաքրեալ եւ զտեալ յեկամուտ օտարաձայնութեանց, մշակեալ եւ ազնուագործեալ
« հեղինակութեամբ, արդիւնաւոր միայն ունիմք,
« մինչ բան է զգուգապատշաճ իմն գործարանէ
« մտաւորական հաղորդակցութեան ի պէտս ազգի համօրէն եւ ոչ անհատից ոմանց գիտնոց
« կամ գիտուն ձեւացեալ տգիտաց. զմատենագրութենէ ո՛չ ի պէտս տասանց եւ քանից, այլ
« հազարաց եւ բիւրուց, ոչ իւր ինքեան, այլ ընկերին. զսոյն զայս հրամայաբար պահանջէ եւ
« առողջ բանն եւ պիտոյք մերոց աւուրց. զսոյն
« զայս ուսուցանեն մեզ փորձք դարուց եւ ժամանակաց՝ միայն թէ կամիցի ոք անպղտոր մտօք

« քննել եւ ճանաչել զհանդէս Եւրոպէացւոցն քա-
« ղաքակալութեան եւ ոչ զկրթութիւն քան զտէ-
« սութիւն նախամեծար ընտրիցէ : »

Հոս բազմահմուտ հեղինակը ընդարձակ ոճով մը եւ զանազան լեզուաց օրինակներով իր խօսքը հաստատելէն ետեւ, կըցուցընէ թէ մեր գրաբառ լեզուն ալ Եւրոպացւոց լատիներէնին, հին յունարէնին, եւ սլաւերէնին նման՝ հարկ է որ պահուի սակաւաթիւ ուսումնականաց համար իբրեւ պատուական աւանդ հայրենի, եւ նոր հայերէն մը հնարուի աշխարհաբառ՝ հասարակաց ընդունելի, « *Նոր և գիւրընկալ հին լեզու* դպրութեան, քաջ « տնտեսութեամբ մտաց ի գործ վարելով զճոխ « նիւթսն զոր մատակարարէ մեզ հին լեզուն եւ « այլ եւ այլ ընտիր բարբառք նորոյ ժողովրդեան, « որով լիցի ապաքէն հետ զհետէ մաքրել զհա- « սարակ լեզու Հայոցս յեկամուտ օտարաձայնու- « թեանց, ցուցանել զպայծառութիւն նորին եւ քա- « ջացուցանել զայն առ իւրաքանչիւր հանդէսս « ուսմանց : »

Յետոյ քաջութեամբ կըհերքէ Սլիվինցքի անունով ռուս հեղինակի մը *Կովկաս* բռուած լրագրին մէջ հրատարակած կարծիքը որ աշխարհաբառ լեզուն ծաղկեցընել ուզողներուն դէմ է, եւ կըվերջացընէ յառաջաբանը այս խօսքերով. « Իսկ մեք ասեմք « եւ կնքեմք. դիւրին եւս է յարուցանել զմեռեալս « ի գերեզմանաց քան թէ միջնորդութեամբ հնոյն « լեզուի զնորն լուսաւորել զժողովուրդ. խաւարն « լուսով փարատի եւ ոչ խաւարաւ. կեանք ի կեն- « դանութենէ աղբերանայ եւ ոչ ի մեռելութենէ. « իսկ որ ի հակառակն բերի ի կարծիս, խելա- « կորոյս գնա ասել ոչ տարակուսիմք : Sapienti « sat! »

Մեր ընթերցողները անշուշտ մեծ հետաքրքրութեամբ կուզեն իմանալ թէ արդեօք այս Նազարեանց վարժապետին առաջարկած աշխարհաբառը ո՞րն է որ կարենայ բռուիլ *նոր և գիւրընկալ*, ինչպէս որ մենք ալ կըփափաքէինք իմանալ. եւ ահա երկու տարի եւքը ձեռքերնիս անցաւ իր մէկ գիրքը այն լեզուաւ շարադրուած, եւ ճակատն այս է. « Ստեփանոսի Նազարեան Վարդա- « պետարան Կրօնի, հասարակաց հայախօսու- « թեամբ. Մոսկվայի մէջ, Լազարեանց քաջա- « փայլ պարոնների տպարանումը, 1853 : » Այս քանի մը խօսքերէն շուտ մը հասկըցանք, ինչպէս ամենայն ընթերցողք ալ կըհասկընան անշուշտ, թէ Պարոն Նազարեանին հասարակաց հայախօսութեան *հիմն* է Երեւանի կամ Ջուղայի, կամ որ նոյն է՝ Աժտերխանի հայերէնը, իր պակասութիւններովն ու կատարելութիւններովը հանդերձ : Այս բանս աւելի ալ յայտնի կըտեսնուի Յառաջաբանին խօսքերէն յորում կըսէ. « Մեր ծանօթ- « ներին եւ անծանօթներին, որ կարդացած էին « մեր՝ երկու տարի յառաջ տիպ տուած Հոգեբա- « նական աշխատութիւնը, յայտնի կը լինի որ « նորա յառաջաբանի մէջ պատճառներով եւ օրի- « նակներով ցոյց տուեցինք՝ թէ Հայոց հին լեզուն « չէր կարող լուսաւորութեան ճանապարհ լինել « այժմեան ազգի համար, եւ խոստացանք շուտով « նոր հայախօսութեան հանդէս բանալ ազգի հետ, « այսինքն՝ մեր պատուելի հայրենակիցների « հետ մտածել եւ խօսել այն ոճով, ինչպէս նոքա « կարող էին հասկանալ, եւ ինչպէս պահանջում- « էին նոցա այժմուս հանգամանքը : Ինչ որ « խոստացանք, ահա կատարումենք գործով, եւ « մեր նոր հայախօսութիւնը բսկըսանումենք մի « սուրբ առարկայով՝ որպէս Քրիստոնէական « կրօնի վարդապետութիւնն է : Կրօնը ամենայն « ազգերի մեծ դաստիարակից մայր լինելով, « այլեւ հիմըն ամենայն ազգային լուսաւորու- « թեան, մեք եւս արժան տեսանք այն փոքր « ի շատէ լոյսը՝ որ մեր նուաստութեան միջնոր- « դութենովը կարող էր հասանել մեր ընկերներին՝ « հիմնել եւ հաստատել կրօնի ուսման վերայ : « Այս գործումը պարտավըճար գըտանվելուց « յետոյ, Աստուծոյ ամենակարողի յաջողելովը « կ՚անցանենք դէպ ի այլ բաների քըննութիւն եւ « տեղեկութիւն՝ ինչպէս հարկաւոր էր մեր լու- « սապայծառ օրերումը :

« Այս աշխատութեան մէջ՝ որի առաջին հա- « տորը այժըմ ընծայումենք ազգին, կանոն եւ « օրէնք դըրեցինք մեզ՝ որ այնպէս խօսենք մեր « հայազգի հասարակութեան հետ, ինչպէս ամե- « նայն հայ անձը կարող էր հասկանալ մեր գը- « րուածը, եթէ միայն գիտէր իւր մայրենի գոր- « ծածական լեզուն եւ կարդար փոքր ի շատէ « մտածելով : Մեր նորախօս լեզուն չէ ոչ մի քա- « ղաքի մասնաւոր կամ առանձին բարբառ. այլ՝ « մօտաւորապէս՝ այն մաքուր եւ յըստակ հայա- « խօսութիւնը որ լըսվումէ ազգի մէջ հարիւրաւոր « եւ հազարաւոր լաւ խօսողների բերանից՝ ուր « եւ գըտանվէին նոքա : Խօսելով մի նորահայ « լեզուի վերայ՝ որ կարող էր լինել այժմեան լու- « սաւորութեան յարմար ճանապարհ, ոչ մտածել « ենք երբէք եւ ոչ մտածումենք՝ որպէս թէ այդ « նորախօս լեզուն պէտք է լինէր այն գռեհկական

« ռամկախօսութիւնը՝ խանգարված ամենայն
« տեսակ այլազգի բառերով. ամենեւին ոչ. այդ
« աղաւաղեալ եւ վայրենացեալ լեզուովը չէ կա-
« րելի ոչինչ գործ յառաջ տանել. այլեւ՝ ո՛չ մի
» առողջամիտ կըրթեալ անձը՝ խօսելով իւր ըն-
« կերի հետ՝ արժան կը համարէր ծառայանալ
« տըգէտ խառնիճաղանջի լեզուին : Ամենայն ազ-
» նուամիտ հեղինակ կամենալով օգուտ բերել
« իւր ազգին եւ ձեռընտու լինել նորա լեզուի շի-
« նութեանը՝ պարտական էր տըղմի մէջ խըրած
« ընկերը դէպ ի իւր կողմը վեր քարշել, եւ ոչ թէ
« ինքը ցած իջանել նոյն իսկ տգիտութեան
« մէջ : Յաւելի էր խոստովանել այստեղ, թէ այս մե-
« ծակըշիռ ազգային խընդիրը փոխանակ պարզ-
« վելու եւ պայծառանալու ազգի առաջեւը՝ եւս
« առաւել պըղտորվել է եւ խառնափընդորվել է
« մինչեւ այժըմ : Ի վերայ այդր ամենայնի պնյոյս
« չենք՝ որ ճըշմարտութիւնը թէեւ յետոյ եւ շատ
« յետոյ՝ յաղթող կը գըտանվի, մանաւանդ՝ երբ
« որ ազգը փոքր ի շատէ տեսութիւն ըստանալով
« կարող էր ինքնին դատել իւր օգուտը եւ վը-
« նասը :

« Հեղինակը, եւս առաւել տակաւին չըմըշակ-
« ված լեզուի հեղինակը՝ մեր կարծիքով պար-
« տական էր բանաստեղծի պէս հնարել եւ ճար-
« տարապետել. այսինքըն՝ միտ դընելով ազ-
« գային լեզուի յատկութեանը՝ նոյն իսկ լեզուի
« խորքիցը հանել, շինել կազմել եւ յարմարել
« ինչ որ հարկաւորն էր միտք եւ ըզգացողութիւն
« բացայայտելու համար՝ մեր բազմաճիւղ եւ
« բազմօրինակ լուսաւորեալ ժամանակներումը :
« Բոլոր Եւրոպացոց լեզուքը այդպէս են հասել
« այն զարմանալի կատարելագործութեանը՝
« որին հասել են : Եւ ինչքան առաւել կիրթ, մա-
« քուր եւ առողջ էր հեղինակի ախորժակը, ինչ-
« քան աւելի քանքարաւոր էր նա, այնքան եւս
« նորա հոգու ըստեղծուածքը պատուական կը
« լինէին, եւ ապագայի համար կանոն եւ օրէնք
« կը դառնային : Մատենագրութենով կը մը-
« շակվի լեզուն, կը ճոխանայ եւ կը հաստատվի
« նա. լեզուի յառաջադիմութենովը յառաջադէմ
« կը լինի եւ ազգային լուսաւորութիւնը. բայց
« ազգային հարազատ լուսաւորութիւն՝ առանց
« բուն ազգային մատենագրութեան՝ սուտ բան է,
« անարմատ ծառ է : Այս խօսքերը պիտոյ է լաւ
« հասկանալ, եւ հասկացածը առողջամիտ կեր-
« պով գործ դընել :

« Եւրոպացի բանագէտ եւ իմաստուն մարդերի
« բերանից ուսանումենք, թէ մի ազգի համար
« իւր լեզուն, իւր կրօնը եւ իւր քաղաքականու-
« թիւնը այն մեծախորհուրդ եւ խորախորհուրդ
« անօթներն (ամանները) են, որ ընդունելով
« իւրեանց մէջ աստուածեղէնը եւ մարդկեղէնը՝
« պիտոյ է աճեցուցանէին, ծաղկազարդէին եւ
« պըտղաբեր շինէին : Հայերը՝ ինչպէս նոցա
« ներկայ դրութիւնն է՝ ունին միայն երկու հոգե-
« ղէն անօթ՝ *լեզուն* եւ *կրօնը*. քաղաքական անօթը՝
« արդարեւ մի անչափելի մեծակըշիռ անօթ՝ իւր
« եւ օտարի մեղքովը ոչընչացել է եւ չը կայ
« այժմուս : Ուրեմն Հայերի իմացական եւ բա-
« րոյական գործակատարութեան հանդէսը մը-
« նացել է լեզուն եւ կրօնը, թէպէտ եւ սոքա՝
« անտուն եւ անհայրենիք, որբ եւ պանդուխտ,
« առանց կարող ձեռքի հովանաւորութեան : Մի
« շա՛տ թեթեւ հայեցուած ազգի վիճակի վերայ՝
« խսկոյն յայտնապէս ուսուցանումէ մեզ՝ թէ ինչ-
« պէս էր բարոյական պարտականութիւնը հաս-
« կացող եւ մեծանուն Հայերի, եւ թէ ինչպէս պի-
« տոյ է ներգործէին մասնաւորները՝ որովհետեւ
« չը կար ընդհանուրը : Մեր կարծիքով՝ ինչպէս
« մեծատունքը աւելի երեւելի եւ պատուելի էին
« ազգի մէջ, թէպէտ ազգը հաւասարապէս պատ-
« կանումէ եւ մեծատունին եւ աղքատին, այնքան
« եւս առաւել հարկ կար մեծատուններին վերայ
« սիրել եւ յարգել ազգի լեզուն եւ ջանադիր լինել
« որ այդ լեզուն պատշաճաւոր ճանապարհներով
« յառաջ գընար եւ արմատ արձակէր Հայկական
« ընկերութեան մէջ : Այսպիսի արդար հայրենա-
« սիրական գործի մէջ հարկաւոր չէր փառասի-
« րութիւն. օգո՛ւտը, ազգի ճըշմարիտ օգուտը
« պիտոյ է լինի ամենայն խելօք եւ արժանի Հայի
« առաջին եւ վերջին նպատակը :

« Հայոց խըղճալի ազգը երկար ժամանակ ան-
« ուսումն մընալով, շատ փոքր կամ ամենեւին
« ոչինչ ծանօթութիւն չունենալով եւրոպական
« բազմօրինակ լուսաւորութեան մասին, այլեւ
« բոլոր ազգի ուսումնականութիւնը փակած մը-
« նալով աբեղայական խըցերի մէջ եւ քանի մի
« միակողմանի գիտնականների ձեռքում, կար-
« ծիք է յառաջացել ազգի մէջ՝ որպէս թէ Քերա-
« կանութիւն եւ Ճարտասանութիւն՝ մի այնպիսի
« գերազանց ուսումն է, որ անով պիտոյ էր չափել
« եւ կըշռել ամենայն գիտութիւն, մինչեւ որ
« Հայոց հասարակ մարդը եւս՝ քերականութեան
« եւ ճարտասանութեան անունը տալով կամ
« լըսելով, մտածումէ թէ՝ ինչ իմաստութիւն կայ

« եւ չը կայ աշխարհիս վերայ՛ նոցա մէջ է պա-
« րունակված : Այս բաները խօսելով՛ կամք չու-
« նէինք երբէք խոցել կամ վիրաւորել Հայոց
« քերականութեան եւ ճարտասանութեան պա-
« տուելի դասատուքը . այլ հաւատարիմ մընալով
« առաքելական բանին՛ թէ « Խօսեցարուք ըզճըշ-
« մարտութիւն իւրաքանչիւր ընդ ընկերի իւրում,
« զի եմք միմեանց անդամք » Եփես. 4, 25. կա-
« տարումենք մեր պարտականութիւնը որպէս
« հասկացող քրիստոնեայ, եւ խընդրումենք որ
« այդ պարոնները իւրեանց ջերմեռանդ գործա-
« կատարութեան մէջ՛ մյսքան միայն մտածեն՛ որ
« մի՛ զուցէ կամենալով անկորուստ եւ անարատ
« պահպանել Հայոց հնախօս լեզուն, զըրկվէինք
« բոլորովին եւ նորիցը. որ անբուժելի մի խոց
« կը լինէր մեր սըրտի վերայ : Այսպէս՛ Հայոց
« անբաղդ զաւակների բոլոր հայկական ուսումը
« եղել են հին քերականութեան չոր ու ցամաք
« կանոնները եւ հին ճարտասանութեան ձեւերը.
« արդարեւ մի այնպիսի կերակուր, որ ծանրա-
« բեռնել է ուսանողի ստամոքսը՛ առանց սընու-
« ցանելու նորան, առանց կենդանական հիւթ եւ
« արիւն դառնալու եւ միանալու նորա հոգու եւ
« սըրտի հետ : Այս բանիս վկայ է ամենօրեայ
« փորձը, եւ հաստատութիւն կը տայ ամենայն
« առողջամիտ անձը որ տեղեակ էր հայազգի մա-
« նուկների ողբալի վիճակին :

« Թող մեր հայ զաւակների տանջանքը եւ տաղ-
« տապանքը հին քերականութեան եւ ճարտա-
« սանութեան վերայ, որոնց ասպարէզը օրէ օր
« աւելի նեղանումէ՛ ըստ որում մեր ժամանակ-
« ների հարկաւորութիւնքը ամենեւին այլ են.
« նոյն իսկ հին մատենագրութիւնը չէ կարող հո-
« գեղէն սընունդ տալ մեր ժամանակի Հային,
« ըստ որում չունի իւր մէջ այն սըընդարար
« նիւթը եւ հիւթը որ լըցուցանէր նորա իմացա-
« կան պիտոյքը եւ կարօտութիւնը : Ձենք ասում,
« թէ Խորենացի պատուական ծերունու գըրուած-
« քը, Ագաթանգեղոսի, Եղիշէի եւ միւս հնախօս
« հեղինակների վաստակքը անպիտան էին . քաւ
« լիցի այդպիսի յանդըգնութիւն եւ ազգուրացու-
« թիւն մեր կողմիցը. մեք ուսումն առած եւ
« կըրթված եւրոպական դըպրոցումը՛ քաջ գի-
« տենք թէ ուսումնական Հայի համար ինչ գին
« եւ արժէք ունին հին լեզուի յիշատակարանքը :
« Ձենք եւ չենք մոռանում նոյնպէս մեր սուրբ
« թարգմանչաց հրաշալի հայկաբանութենով մեզ
« պարգեւած աստուածաշունչ գիրքը որ մեր

« քրիստոնէութեան աղբիւրն է, թէպէտ՛ ցաւ է
« ասել՛ աղբիւր ծածկեալ եւ թագուցեալ՛ ըստ
« որում անհասկանալի է ժողովրըդին : Բայց
« եւրոպական գիտութիւնք եւ արհեստք՛ որոնց
« միջնորդութենովը կարողանային մեր տըղայքը
« ծանօթանալ աշխարհի, բնութեան եւ մարդկու-
« թեան որպիսութեններին, ուրեմն նորանոր
« գաղափարներ ըստանալ, սընանիլ եւ ճոխանալ
« այնպիսի տեղեկութեններով որ հոգեպէս եւ
« մարմնապէս պահպանիչ էին ազգի զաւակնե-
« րին. այդպիսի կենդանական եւ կենդանացու-
« ցիչ նիւթեր չը կան հին մատենագրութեան մէջ :
« Հայոց իմացական պիտոյքը մինչեւ այժըմ
« անհոգ մընալով՛ թէ ինչ հետեւանքներ այդ
« տեղից ծընած են եւ կը ծնանին այսուհետեւ,
« այդ բանը կամ չը գիտեն մեր յարգելի Հայքը,.
« կամ թէ գիտեն, բայց զանցառու են. թէպէտ
« ապա պանդատաւոր են թէ հայութիւն չը կայ
« մեր զաւակների մէջ, որպէս թէ կարելի էր հըն-
« ձել եւ ժողովել առանց վարելու ցանելու եւ սեր-
« մանելու : Երբ Հայոց զաւակը տեսանելով՛ թէ
« իւր մայրենի լեզուն անհիւթ եւ անծուծ է, բնա-
» կան ուղիղ դատողութենով թող է թողում մե-
« ռեալը եւ ձեռք է ձըգում այն կենդանի եւ զօրու-
« թիւն տուող նիւթը որ գտանումէ օտար լեզուի
« մէջ. երբ հայազգի զաւակը չունենալով իւր
« հայրենի պըտղատու ծառը, պարզումէ ձեռքը
« դէպ ի օտարատունկ ծառը եւ նորա համեղ
« պըտուղներովը յագեցուցանումէ իւր ստա-
« մոքսը, եւ այդպէս օտարի կերակրովը սընունդ
« առած ըսկըսանումէ եւ ինքը օտարանալ եւ
« այլազգանալ. այդ բանի մէջ ո՞վ է մեղաւոր եւ
« դատապարտելի. հայոց մանուկը եւ պատանին,
« թէ նորա անհոգ եւ անփոյթ հոգաբարձուքը.
« Ինչպէս կարելի է քաղել այն տեղ վարդ ու մա-
« նուշակ, ինչ տեղ ցանած են փուշ եւ տատասկ :
« Հայոց զաւակը մեղաւոր չէ՛ երբ չէ կարող Հայ
« լինել հոգով եւ սըրտով. նորա հայութիւնը շի-
« նել են իւր համար մի անպարծանք բան, փուտ
« փայտ, չոր ու ցամաք ծառ : Բնութիւնը եւ ժա-
« մանակը՛ երկարի զաւազան ձեռքին՛ պահան-
« ջումէ իւր արդարացի հարկը. ուրեմն քաղցած
« ու ծարաւ հայ մանուկը օտարի պատրաստու-
« թեամբը լըցուցանելով իւր պիտոյքը, արհա-
« մարհումէ ապա իւր ծընող հայր ու մայրը որ
« նորան շինել են ուրիշի հացի մուրացկան :
« Հայութիւն քարոզելով, հայութիւն հրամայելով,
« հայութիւն պահանջելով, ոչինչ բան չի յառա-

« ջանայ. այս տեղ հարկաւոր է գործ, գործ մեծ
« եւ հոգաբարձութիւն միաբան : Մինչեւ Հայոց
« Հայրենասէրքը պատուաւոր եւ քաջալերական
« ասպարէզ չը բանան Հայոց զաւակի առաջեւը,
« մինչեւ հաստատուն պատճառներ չը կային մէջ
« տեղումը' թէ այն հայոց լեզուն որ կ'ուսանէր
« հայազգի մանուկը' յուսաւորութեան ճանա-
« պարհ էր, հաց ու ջուր կը տար, փառքի եւ
« պատուի կը հասուցանէր. մինչեւ բանի ըն-
« թացքը այսպէս չը լինի, զուր եւ անօգուտ էին
« ամենայն խօսք եւ խօսուածք :

« Եւ ազգի օգուտը յառաջ տանելու համար'
« ոչ ով ծառայ չէ, ոչ ով պարոն չէ. այլ ամենե-
« քեան պարտական են մըշակ լինել, արդար եւ
« ջերմեռանդ մըշակ, մեծատունը' իւր առատ
« արծաթովը, եւ գիտնականը' իւր աշխատասէր
« գըրչովը. այս հաւասար կըշիռը չինելով եւ
« անխախտ պահելով ազգի մէջ' յուսալի էր յա-
« ռաջադիմութիւն եւ պըտղաբերութիւն. ապա
« թէ ոչ, Հայոց ազգի այգին կը մընայ այնպէս
« ամայի եւ անպտուղ, ինչպէս մընացել է մինչեւ
« այժըմ. բայց եւ այդպէս եւս չի մընայ. ըստ
« որում Կոռնոս չատակէր ծերունին սովոր է
« կուլ տալ ոչընչացուցանել ժամանակի անպի-
« տան որդիքը : Ասացինք. ով որ ականջ ունի
« լըսելու, թող լըսէ :

« Անկեղծ եւ անխարդախ սըրտով սիրելով մեր
« ազգը, անա փոքր ի շատէ մեր մտածող Հայրե-
« նակիցներին յայտնեցինք մեր ազգի ցաւերը եւ
« ցոյց տուեցինք նոցա բըժըշկութեան հընար-
« ները' ինչքան որ կարելի էր այդ մեր գրութեան
« մէջ : Այսուհետեւ թող ազգի յարգելի մեծա-
« տունքը եւ կարողքը քըննեն մեր ասածները,
« եւ' յոյս եւ հաւատ դէպ ի Աստուած' ըսկըսանեն
« իւրեանց հայրենասիրական գործը : « Ջուր եւ
« ըզջուր եդ առաջի, զի յոր կամեսցի' մխեսցէ
« ըզձեռըս իւր, զի առաջի մարդոյ է մահ եւ
« կեանք : » Սիրաք. ժԵ, 17 : »

Մեր հեղինակին աշխարհաբառը աւելի հասկը-
ցընելու համար' նոյն գրքին մէջէն երկու ծանօթ
հատուածներ առ յիշատակենք :

ԱՅԳՒՈՅ ՄՇԱԿՆԵՐԸ.

« Ցիսուսը միանգամ խօսելով իւր աշակերտ-
« ների հետ երկընքի արքայութեան վերայ, բե-
« րեց այս առակը : Մի տանուտէր մարդ գընաց
« առաւօտուն եւ վարձեց իւր այգու համար մը-
« չակներ, ամեն մինին մի դահեկան' օրական
« վարձ նշանակելով : Ցետոյ տեսանելով' որ
« այգու գործը կարօտ էր աւելի մըշակների,
« գընաց եւ չորս չոկ չոկ ժամերի մէջ վարձեց
« միւս մըշակներ եւ ուղարկեց այգին; այնպէս
« որ վերջին եկողները' օրական գործը աւար-
« տելուց մի ժամ յառաջ բըռնած էին, ուրեմըն
« եւ աշխատեցին միայն մի ժամ : Երեկոյին ամե-
« նեքեան ըստացան մի մի դահեկան. այս հաւա-
« սարապէս վարձատրութիւնը դըժուար թուեցաւ
« այն մըշակներին որ առաւօտից վաղ աշխա-
« տանքի մէջ քըրտնած էին. այս պատճառով
« տըրտընջումէին տանուտիրոջից. սա պատաս-
« խան տուեց այն մըշակների մինին. ընկեր, ես
« չեմ զըրկում քեզ, դու յանձըն առար մի դահե-
« կանով գալ աշխատել իմ այգումը. վեր առ ինչ
« որ քեզ պատկանումէ եւ գընա. մի թէ չունիմ
« ես իրաւունք իմ կայքիցըս տալ ինչքան կը կա-
« մենայի. կամ թէ չար է քո աչքը, որովհետեւ
« ես առատ եմ : Ահա այսպէս' երկընքի արքայու-
« թեան մէջ առաջինքը կը լինին վերջինք. հրաւի-
« րեալքը շատ են, բայց ընտրեալքը' սակաւ :

ՄԵԾԱՏՈՒՆԸ ԵՒ ՂԱԶԱՐՈՍԸ.

« Կար մի մեծատուն մարդ որ փառաւորապէս
« ըզգեստաւորվումէր եւ ամենայն օր առատա-
« պէս ուրախ էր : Նորա դըրան մօտ ընկած էր
« մի աղքատ մարդ' Ղազարոս անունով, որ խո-
« ցերով պատած ցանկանումէր միայն կերակըր-
« վիլ այն փըշրանքներովը որ մեծատուն մարդու
« սեղանից վայր էին թափվում : Ցըլոր էր այս
« ցաւագար աղքատի վիճակը. շըները գալիս էին
« եւ լիզումէին նորա վէրքերը : Մեռաւ Ղազա-
« րոսը, եւ հրեշտակները տարան նորան Աբրա-
« համի գոգը : Մեռաւ եւ մեծատունը. բայց երբ
« որ դըժոխքի մէջ տանջվումէր, տեսաւ հեռուից
« Աբրահամը, եւ Ղազարոսը նըստած նորա գո-
« գումը : Ձայն տուեց. Հայր Աբրահամ, ողորմիր
« ինձ եւ ուղարկիր Ղազարոսը որ իւր մատի
« ծայրը թաց առնէ ջըրի մէջ եւ զովացընէ իմ
« լեզուն, ըստ որում պապակվումեմ այս կրակի
« մէջ : Աբրահամը պատասխան տուեց. որդի,
« միտք բեր' որ դու քո կենդանութեան ժամա-
« նակը վայելեցիր քո բարութիւնքը, եւ Ղազա-
« րոսը չարչարանքի մէջ էր. այժըմ սա մխիթար-
« վումէ այս տեղ, եւ դու այդ տեղ պապակվում-
« ես. թող այդ բանը. մեր ու ձեր մէջ' մեծ փոս
« կայ, եւ ոչ ով կարող չէ այս կողմից դէպ ի ձեզ
« անցանել, եւ ոչ ձեր կողմից' դէպ ի մեզ : Ապա

« ով հայր՛ աղաչեց մեծատունը՛ արձակէր Ղա-
« զարոսը որ զընայ իմ հօր տունը եւ իմ հինգ եղ-
« բօրներին վկայութիւն տայ եւ քարոզէ՛ որ մի
« գուցէ թէ եւ նոքա հասանեն այս տանջանքին :
« Աբրահամը ասաց. նոքա ունին Մովսէսը եւ
« մարգարէքը, թող նոցա լսեն : Ո՛չ. հայր Աբրա-
« համ, պատասխանեց մեծատունը. մինչեւ մե-
« ռածներիցը չը զընայ մի մարդ նոցա մօտ, չեն
« ապաշխարելու : Աբրահամը ասաց. եթէ Մով-
« սէսին եւ մարգարէներին լսող չեն, ապա չեն
« լսելու ոչ ովքի, թէպէտեւ գերեզմանիցը յետ
« դառնար : »

Պարոն Նազարեանցին յարմարցուցած լեզուին մէջ երեք բան կայ որ մասնաւոր դիտողութեան արժանի կըհամարինք : Մեկը այս որ ոճը ուրիշ տեղերու աշխարհաբառներուն ոճն է ընդհանրապէս, այսինքն ոչ գրաբառի դասաւորութիւն ունի եւ ոչ եւրոպական լեզուաց, այլ աւելի տաճկերէն լեզուի շարքին կըմօտենայ. անոր համար է որ թէպէտ եւ բառերուն շատը գրաբառ են, ոմանք ալ մեր ականջին խորթ ու ծանր, — մանաւանդ *ում*, *ից*, *ուց*, *ների*, *ներից*... մասնիկներով բաղադրեալ բառերը, — սակայն ոճը բաւական ընտանի, եւ թերեւս շատ աւելի ախորժելի է Պօլսեցւոց՛ քան թէ Պօլսեցւոց մաքուր բռնած լեզուն Երեւանցւոց ու Ջուղայեցւոց :

Գանք երկրորդ գրուածքին որ նոյնպէս 1853ին տպուած է ի Կոստանդնուպօլիս այսու մակագրով. « Ուղղախօսութիւն արդի հայ լեզուին, յօրինված ուսմնական խորհրդակցութեամբ : » Այս գրուածքը անշուշտ աւելի ծանօթ է մեր ընթերցողաց բազմութեանը. ուստի եւ հարկ չենք համարիր ամբողջ յառաջաբանը մէջ բերել. բայց թերեւս անօգուտ չէ անոր մէկ մասը յիշատակել հոս՛ թէ հեղինակաց դիտաւորութիւնը հասկըցընելու եւ թէ իրենց ընտրած ոճոյն վրայ որոշ գաղափար մը տալու համար :

« Մեր ազգն ալ՛ շատուց ի վեր իր հին լեզուն՛
« ան վսեմ գրաբառը կորուսած, կը զգար իր
« կըրթութեանը համար ընդհանուրին հասկընալի
« ազգային լեզուի մը կարօտութիւնը : Աս լեզուն
« կար, բայց այնչափ խեղճ վիճակի մէջ էր, որ
« ոչ ոք կը համարձակէր լեզու ըսելու անոր :
« Սակայն տաս տաս-հինգ տարիէ ի վեր, ուս-
« մնական անձեր՛ մասնաւոր ու պարբերական
« գրվածներով 'զանի շատ շըտկեցին շըտկըտե-
« ցին. եւ ազգն իր հին կորուսած լեզուին տեղ՛
« ունի ասօր, թէ ոչ կատարեալ, գէթ բաւական
« գործածելի արդի լեզու մը ազգային, 'զոր շատ
« մարդիկ իրարմէ քիչ տարբերութիւմբ կը գրեն,
« ու հասարակութիւնը՛ քանի կ'երթայ, վարժ ու
« անուշ կերպով կը խօսէ :
« Յայտնի է որ Պօլսի մէջ գործածված արդի
« լեզուին վրայ է խօսքերնիս. վասն զի Պօլսե-
« ցուն խօսած Հայերէնը՛ թէպէտեւ աւելի խառն է
« օտար բառերով քան ուրիշ տեղացոց Հայե-
« րենը, սակայն արտասանութեան կողմէն աւելի
« յստակ, աւելի մաքուր ըլլալէն զատ՛ երկու գըլ-
« խաւոր պատճառներ կը վաւերացնեն անոր
« նախապատուութիւնը : Նախ՛ Պօլսեցուն խօ-
« սածն ասօր ազգին մեծագոյն մասին լեզուն կը
« սեպվի. զի ոչ ուրեք այնքան Հայերու բազմու-
« թիւն մէկ տեղ հաւաքըված կը տեսնվի՛ որպէս
« ի Պօլիս. եւ բազմութեան լեզուն է անտարակոյս
« ընդհանութին ալ լեզուն : Երկրորդ՛ մայր քաղ-
« քին լեզուն աւելի դիւրաւ կը տարածվի քան ո
« եւ է գաւառական բարբառ. վասն զի հոն յա-
« ճախելով գաւառականներու բազմութիւն, եւ
« հոն՛ արհեստական ու վաճառական զանազան
« գործողութիւններէ հարկադրված՛ երկար ատեն
« մնալով, երբ իրենց երկիրը դառնան, հետերնին
« կը տանեն վերջապէս մայր քաղքին լեզուն ալ :
« Աս արդի լեզուն՛ կը տեսնենք որ, ամեն տեղ,
« օրէ օր փոփոխութիւններ կրելու վրայ է. եւ աս՛
« երկու պատճառով. մէյ մ'որ՛ կատարելութիւն
« ըստացած լեզու մը չ'է. երկրորդ որ՛ ուղղա-
« խօսութիւն ու բառգրքյց չ'ունէ : Անոր համար
« ամեն մարդ ուզած կերպովը կանոն եւ ուղղա-
« գրութիւն կը սեփհականէ իրեն : Աս եաքի պատ-
« ճառը՛ անանկ անպատեհութիւն մըն է, որ կըը-
« նայ լեզուն շատ դժար ու անկանոն ընել ատե-
« նով. վասն զի ժամանակը հաստատութիւն կու-
« տայ սովրութեան հնարած կերպ կերպ այլըն-
« դակ կիրառութիւններուն : Դարձեալ աս ան-
« պատեհութիւնը՛ նոյն լեզուով գրողներուն մեծ
« դժարութիւն կը հանէ. վասն զի իւրաքանչիւր
« ոք չը՛ գիտնայ որ կանոնին հետեւիլ :
« Արդ՛ աս արդի լեզուն կանոնաւորելու, եւ
« միանգամայն կատարելութեան շաւղին մէջ
« քալել մ'առաջ մղելու մըտքով է, այսինք՛ անոր
« աւելի պարզութիւն, ճըշտութիւն, անուշութիւն,
« ուղղագրութեանը դիւրութիւն, ու բառերուն
« համառօտութիւն տալու մըտքով է, որ ձեռք
« զարկինք՛ ուսմնական անձերու խորհրդակ-
« ցութեամբ, ուղղախօսութիւն մը յօրինելու նոյն
« լեզուին : »

Այս յառաջաբանութեան մէջ ալ քանի մը բան կայ որ, ինչպէս արդէն յիշեցինք, հարկաւ ընդունելի պիտի ըլլայ հասարակաց, այսինքն աշխարհաբառ կանոնաւոր հայերէնի մը հարկաւորութիւնը, անոր օտարախորթ ոճերէ ու բառերէ հեռու պահուիլը, եւ գրաբառին ըստ կարի մօտենալը : Մէկ բան մըն ալ կայ որ ամենուն չըլլայ ալ նէ՛ շատ մարդու ընդունելի կրնայ համարուիլ, այսինքն այն աշխարհաբառին *հիմն* Պօլսոյ աշխարհաբառն առնուլը . իսկ թէ իրաւցընէ անո՞ր համար որ իբր թէ Պօլսեցւոյն խօսած հայերէնը արտասանութեան կողմանէ աւելի յստակ՛ աւելի մաքուր է, կամ թէ անոր համար որ Պօլսեցւոյն խօսածն այսօր ազգին *մեծագոյն մասին* լեզուն կըսեպուի, կամ թէ անոր համար որ *մայրաքաղաքի* լեզու է, — ասոնք ամէնն ալ անոնց թերեւս պատճառներ երեւնան նէ, մենք կրնանք թերեւս այս ալ աւելցընել թէ անոր համար որ քառասուն յիսուն տարիէ ի վեր աշխարհաբառ լեզուով ինչ գրուածքներ որ ելեր են մեր ազգին մէջ, *գրեթէ* ամէնն ալ Պօլսոյ աշխարհաբառովը ելած ու աշխարհիս ամէն կողմերը գտնուող Հայոց ալ փոքր ի շատէ ծանօթ եղած են, թէպէտ եւ ամենուն ախորժելի չըլլան :

Այս հիման վրայ հաստատուած ու կանոնաւորուած լեզուն հաւանական է որ աւելի յաջողութիւն գտնէ քան թէ Ջուղայեցւոցը կամ ուրիշ ո՛ր եւ իցէ գաւառական լեզու :

Երրորդ գրուածքն է Զմիւռնացի Մսերեան Գրիգոր վարժապետինը, որ երկու փոքրիկ հատորներ հրատարակեց Մոսքուա 1851ին, մէկուն անունը Հաւատապատում, միւսինը Քրիստոսապատում՛ Լազարեանց ուսումնարանին հայազգի ուսանողներուն համար : Այն մեր ազգասէր եւ մեծարոյ բարեկամին կարծիքն ու ոճն է՛ ուրիշներէն ալ աւելի աշխարհաբառը մօտեցընել գրաբառին, ինչպէս որ կըսէ յառաջաբանին մէջ .

« Ի պէտս մատաղատիոց մանկանց եւեր՛ ան-
« ծանօթից գրոց բարբառոյ՛ կամ եղեւ ինձ գրել
« ի լեզու աշխարհիկ, այլ յաշխարհիկ այնպիսի՛
« որ ամենեցուն առ հասարակ հասկանալի իցէ,
« երէ Նախիջեւանցւոց եւ Ղրիմեցւոց, երէ Վրաս-
« տանեայց, երէ Հայաստանեայց, եւ երէ որոց
« Տաճկաստանի կողմանց են բնակիչք, կամ ան-
« դուստ առ մեզ եկաւորք : Այլ զի խտիր ոչ փոքր
« է ի տարազ կամ յոճ խօսից յիշատակելոցդ մեր-
« ազնեայց ի պատճառս շատ կամ սակաւ օտա-
« րոտի ձայնիցն խառնութեան գրեթէ յիւրա-
« քանչիւրսն, ջան եդի ես՛ որչափ ի կարի էր
« ըստ հանգամանաց ժամանակիս ներելոյ պարզ
« եւ յստակ հայերէնախօս յամենայն ի բանս
« լինել՛ ի բաց զխորթութիւնսն վտարելով : Եւ
« առ այս՛ կանոնաց ոմանց պէտք եղեն պահպա-
« նութեան, որք են .

« Ա. Ոչ ի գործ ածել ամենեւին զբառս յօտար
« լեզուաց եկամտեալս...

« Բ. Զյարել զքարմատար յօդսդ կամ զմաս-
« նիկսդ *կը*՛ կամ *կ*՛ ի սկիզբն բայից, ի ներկայ
« ժամանակս սահմանական եղանակի, որպէս եւ
« ոչ զ*կոր* ի յանգս...

« Գ. Ի բաց ձգել զյանգսդ *ում* եւ *ում*. յորոց զա-
« ռաջինն (հանդերձ էական բայիւս *էմ*) սովոր
« են ոմանք կցել գրեթէ յամենայն բայս, ի ներ-
« կայ եւ յանցեալ անկատար ժամանակս. եւ
« զերկրորդն՛ յանցեալ կատարեալ ժամանակս...

« Դ. Զներգոյական հոլովն *ում* վերջաւորու-
« թեամբ՛ ոչ յաճախ եւ ոչ անխտիր ի կիր առնուլ,
« այլ դուն ուրեք, եւ յայն բառս միայն որովք
« զվայր ինչ կամ զտեղի իրիք կամ զսահմանաւոր
« ժամանակ նշանակել կամք իցեն, որպիսի են
« սոքին . *անապատումը*, *խցումը*, *սեղանումը*, *շա-*
« *բաթումը* : »

Մսերեան վարժապետը կըհամարի թէ այս չորս կանոնաց պահպանութեամբը լեզուն ոչ միայն դժուարիմաց չըլլար, այլ եւ կերպով մը կօգնէ աշակերտաց որ կամաց կամաց մեր նախնեաց գեղեցիկ *հայախօսութեանը* մօտենան :

Եւ յիրաւի, այն երկու տետրակները գրաբառի շատ նման ոճ ունենալով ալ՛ դիւրիմաց են նաեւ տղայոց . բայց կերեւնայ թէ այն դիւրիմացութեան պատճառ է ոչ միայն բառերուն շարքը, այլ եւ նիւթոյն պարզութիւնը, եւ հարցմամբ ու պատասխանով գրուած ըլլալը : Օրինակի համար՛ այսպէս կըսկսի Հաւատապատում ըսած տետրակը.

« Հ. Հաւատով ի՞նչ ես դու : Պ. Քրիստոնեայ : —
« Զի՞նչ նշանակէ քրիստոնեայ բառդ : — Քրիս-
« տոսի հետեւող կամ հաւատացող : — Քրիստո-
« նեական Հաւատալիքն յո՞ր գրուածոյ մէջ պա-
« րունակեալ են համառօտիւ : — Հանգանակի
« մէջ : — Այդ հանգանակդ յո՞ր տեղ սահմանե-
« ցաւ : — Նիկիոյ ժողովոյն մէջ : — Ի՞նչ պատ-
« ճառաւ ժողովեցան նոքա : — ԶԱրիոս հերետի-
« կոսը դատապարտելոյ համար եւ այլն : »

Մենք այս երեք տեսակ ոճերուն մէջ ո՛րն ալ ընտրենք առնունք, չենք կարծեր որ մեր նպատակին կարենանք հասնիլ, որ է աշխարհաբառին

պարզութիւնը դիւրիմացութիւնը պահել ու միանգամայն կամաց կամաց խորթութիւնները դուրս ձգելով գրաբառին մօտեցընել. ուստի հարկ կըհամարինք սպասել, ու մեր չկրցածը կէս մը այլոց եւ կէս մը ժամանակին թողուլ : Պղտոր ջրի մը պէս կըտեսնենք դեռ մեր այս աշխարհաբառը. խոշոր աղտերը մէջէն հանելէն ետեւ՝ կերեւնայ թէ քիչ մը ատեն ձգելու ենք որ մանր ու բարակ դիրտը տակը նստի, յստակուի, պարզուի, ու ախորժելի լեզու մը ըլլայ :

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՌԻՆ ՔԱՆԻ ՄԸ ԲԱՌԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ :

Բալլիք. — *Բանալի* կամ *բանալիք* բառին աւրուածն ըլլալով, յայտնի է թէ լաւ է շտկելն ու *բանալի* ըսելը : — Քանի մը ուրիշ բառերու մէջ ալ *ն* եւ *լ* տառերը իրարու քով հանդիպած ատեն՝ *ն* տառը *լ* փոխուած է բնական կերպով մը, ինչպէս *էլլել*, որ պիտի ըլլար *ելնել* (ելանել), *կլլել*, որ է *կլնել* (կլանել), *ըլլալ*, որ է *ըլնալ* (լինել) եւ այլն : Այսպիսի բառից մէջ եթէ *ս* տառը պահուի նուին ու լինելին մէջտեղը (բաց ի *ըլլալ* բառէն) թէ անոնց հնչումը կըդիւրանայ եւ թէ ուղղագրութիւնը կըշըտկուի :

Բաշխել. — Այս բառը մեր լեզուին մէջ կընշանակէ բաժնել ուրիշներու (փայ էրմէք). բայց շատ տեղ ռամկօրէն կըբանեցընեն տաճկերէնի *պաղըշլամագ* բառին տեղը, որ է պարգեւել, ձրի տալ. ուստի եւ կըսեն, « Թագաւորն իրեն ձի մը պաշխեց : » — Այսպիսի շփոթութիւն եղած է նաեւ *սըխմել* բառին մէջ, որ յետոյ կըտեսնենք :

Բարեբախտաբար, *Դժբախտաբար*. — Քանի մը տարիէ ի վեր այս երկու բառերը սկսեր են ռամկօրէնին մէջ գործածուիլ իբրեւ թարգմանութիւն Գաղղիացւոց heureusement, malheureusement բառերուն : Իր լեզուին յատկութիւններն ըստ կարի պահել ուզող թարգմանիչը ասոնց տեղ պիտի ըսէր *աղէկ որ*, *ափսո՛ս որ*. կամ թէ *աղէկն ան է որ*, *գէշը ո՞րն է*, եւ ուրիշ այսպիսի դարձուածքներ : Ասպա թէ ոչ, ասոր նման բառական թարգմանութեանց մեծ վնասներէն մէկն ալ կըլլայ՝ բուն ազգային գրաբառ լեզուին ալ ոճոյն ապականիլը : Իրաւ է որ արդէն ռամկօրէնին ոճը գրեթէ բոլորովին օտար է գրաբառէն, այսինքն Տաճկի լեզուին ոճովն է. բայց այս ալ ճշմարիտ է որ տաճկերէնը իբրեւ արեւելեան լեզու՝ աւելի մերձաւորութիւն ունի հայերէնի ըստ ոճոյն՝ քան թէ գաղղիարէնի :

Բարկենտանք. — Ուղիղն է *բարեկենդան* :

Բարձրագոյն Դուռը. — Սովորութիւն եղեր է այսպէս ճիշդ թարգմանել Տաճկաց *Պապը ալի*, եւ Գաղղիացւոց Sublime-Porte ըսածը. բայց մեր լեզուին աւելի յարմար պիտի ըլլար ըսել *Մեծ դուռն* կամ *Դուռն արքունի*, *Արքունական Դուռն*, եւ այլն, քան թէ *բարձրագոյն դուռն* :

Բերնուց. — Տաճկի *աղըզտան* բառին թարգմանութիւնն է. հայերէն *ի բերան* կըսուի, ռամկօրէն *բերան*, զոր օրինակ, *բերան սորվիլ*, *բերան ըսել* : — Այսպէս նաեւ *առջի բերան* ըսելը տաճկերէնին *իլք աղըզ* ըսածն է որ գրաբառ *զառաջինն* կըսենք, իսկ աշխարհաբառ կրնանք *ի սկզբան* բառով ալ թարգմանել :

Գալ բային խոնարհմանը մէջ դիտելու արժանի է մէյմը կատարեալը, որ ռամկօրէնին մէջ եղեր է *եկայ*, *եկար*, *եկաւ*, *եկանք*, *եկաք*, *եկան* (կամ ռամկագոյն հնչմամբ *էկայ*, *էկար* եւ այլն), մէյմըն ալ հրամայականը՝ որ տեսակ տեսակ է, այսինքն ըստ Պօլսեցւոց *էկու* կամ *էկուր*, եւ ըստ այլոց՝ *էկէ՛*, *էկո՛*, *էկէք* կամ *էկոցէք* : Կատարեալ ժամանակին համար ըսելիք մը չունինք՝ քանի որ *եկի*, *եկիր*, *եկն*, *եկաք*, *եկիք*, *եկին* ըսել տալու յոյս ալ չունինք. բայց հրամայականը կառաջարկենք *ե՛կ*, *եկէ՛ք* ըսել, որ աւելի թեթեւ ու անուշ են քան թէ *էկու*, *էկոցէք* :

Գալ. — Հայաստանցիք շատ տեղ *գէլ* կըսեն, դրսերն ալ *գալ* կամ *կալ*. յայտնի է թէ այս բառիս մէջ ալ *յ* տառը պահելու է :

Գէշ. — Գրաբառին մէջ ասոր պատասխանողն է *յոռի*, *վատ*, *վատթար*, *անպիտան*, *չար*, *անզգամ*, եւ այլն : Մեզի լաւ կերեւնայ ըստ տեղւոյն այս բառերէս մէկը բանեցընել՝ քան թէ *գէշ* բառը, որ մէկէն ի մէկ չափազանց անախորժ գաղափար մը կուտայ լսողին. որովհետեւ մեր լեզուին մէջ *դիակ* (տաճկ. լէշ) կընշանակէ :

Գիշերանց. — *Գիշեր ատեն* կամ *գիշերով* (կեճէլէյին) ըսելու տեղ *գիշերանց* բառը կըգործածեն ոմանք, որ մեզի քիչ մը խորթ կերեւնայ : Թերեւս լաւ էր *գիշերայն* ըսել :

Գիրք. — Այս բառիս հոլովական ձեւերը եզակի *գրքի*, *գրքէ*, *գրքով* ըսուի ալ նէ, յոգնակի կրնայ ըսուիլ ոչ միայն *գրքերու*, *գրքերէ*, *գրքերով*, այլ եւ *գրոց*, *ի գրոց*, առանց խրթնութիւն մը տալու շարադրութեան :

Գործիք. — Փափաքելի է որ այս բառիս ալ եզակի հոլովները գործածուին, *գործի*, *գործւով* կամ *գործիով*, *գործեաց*, *գործեօք*, քան թէ ըսուի *գործիքի*, *գործիքով*, եւ կրկին յոգնակի՝ *գործիքներու*, *գործիքներով* :

ԳԻՐՔ ԵՒ ԿԱՐԴԱՑՈՂ

Գաղղիոյ մէջ 1855ին տպուած գրքերուն համրանքը եղեր է ութը հազար երկու հարիւր երեսունըհինգ հատ, հին եւ նոր լեզուներով : Գիտնալու է թէ ասոնց մէջ շատ գիրք կայ որ տասը հազար, քսան հազար, երեսուն՝ քառասուն՝ եւ մինչեւ յիսուն հազար օրինակ տպուած է. ուստի եւ գրքերուն աժնութիւնը զարմանալի բան չէ :

Մեր ազգին մէջ արդեօք տարին քանի գիրք կըտպուի ընդհանրապէս : — Վենետկոյ, Վիեննայի, Պօլսոյ, Մոսքուայի, Զմիւռնիոյ, Փարիզու, Երուսաղեմի, Կալկաթայի տպարաններուն մէկ տարուան մէջ տպածներուն թիւը բոլորը մէկէն՝ *քսանէն* աւելի չելլեր, անոնց ալ խիստ բազմաթիւ օրինակներով տպուածը *երկուհազար* պիտի ըլլայ՝ բաց ի Օրացուցէն որ մինչեւ *հինգհազարական* օրինակ կըտպուի կըսեն Վենետիկ եւ Պօլիս : Ասոր վրայ խորունկ մտածող եւ մեր ազգին չորս միլիոն ըլլալը չմոռցող ազգասիրին մէկը հարցուց մեզի թէ արդեօք այս նիւթիս յարմար կըտեսնենք այն ռամկական առակին երկու մասն ալ որ կըսէ. « Հաց կայ՝ բերան չկայ, բերան կայ՝ հաց չկայ: » — Քիչ մը ատեն մտմտալէն ետեւ պատասխան տուինք թէ Այո ... եղած գրքերը բաւական կարդացող չկայ, կարդալ ուզողներուն փափաքը լեցընելու չափ գիրք չկայ :

ԱՌԱԿ.

Պանրի ամպարը մուկ տեսաւ գեղացին,
Ծուտ մը բռնեց կատուն անոր մէջ դրաւ.
Կատուն նախ մուկը կերաւ,
Յետոյ պանիրն ամպարին :

ԼԸ ՊԱՅԼԻ.

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՇԷՆ ՄԱՐԴԿԱՆ

ՄԵԾՆ ՊԵՏՐՈՍ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ՌՈՒՍԱՑ [1]

Իր ազգը եւ աշխարհը նորոգող դիւցազնը համկըցեր էր թէ ինքն որ առաջին անգամ որ ճամբորդութեան ելաւ՝ Եւրոպայի ծաղկեալ կողմերը ճանչնալու համար էր. իսկ Ռուսաստանն ու Ռուսները Եւրոպացւոց ճանչցընելու համար երկրորդ անգամ հարկ համարեցաւ երթալ մինչեւ Գաղղիա : Հոն չորս ամիս կեցաւ Փարիզու մէջ, ու այն միջոցին Սորպոնի աստուածաբաններուն առաջարկեց որ քննեն Ռուսաց եկեղեցւոյն դաւանութիւնը, տեսնեն ու վկայեն թէ անոր մէջ մոլորութիւն մը՝ հերետիկոսութիւն մը կըգտնեն թէ չէ. վասն զի չէր ուզեր որ արեւմտեան եկեղեցւոյ հաւատացեալները *հերձուածող* եւ *հերետիկոս* ընելով նախատեն իր ազգն ու եկեղեցին : Գտնուեցան Գաղղիացւոց մէջ շատ մը բարեմիտներ որ այն գործողութենէն մեծ յոյս առին թէ Պետրոս միտք ունի միաբանութիւն ընելու Հռովմայ եկեղեցւոյն հետ, մանաւանդ որ Սորպոնեան աստուածաբաններն ալ վկայեր էին թէ իր տուած դաւանանքին մէջ մոլորութիւն չկայ : Բայց որովհետեւ Հռովմայ եկեղեցւոյն հետ միաբանելու համար հարկ էր Պապին գլխաւորութիւնը ճանչնալ, Պետրոս այս առաջարկութիւնն ամենեւին չընդունեցաւ :

Այն ճամբորդութենէն ետ դառնալով՝ Փեթրպուրկ որ հասաւ, տեսաւ որ իր նոր մայրաքաղաքը օրէ օր շէննալու վրայ է. Ձմեռուան եւ Ամառուան պալատները շինուելու հետ են, նմանապէս Մենշչիքովի եւ ուրիշ հարուստներու մեծամեծ բնակարանները, մայր եկեղեցին յանուն սրբոց Պետրոսի եւ Պօղոսի, եւ անհամար հասարակաց տներ՝ մեծ մասը դեռ փայտաշէն բայց գեղեցիկ, փողոցներն ալ շիտակ շիտակ՝ մէկ գծի վրայ :

Բայց երկրի մը յառաջադիմութիւնը նիւթական շէնքերուն վրայ չէ, բնակչաց բարքին փոխուելուն վրայ է. դժուարն ալ այն էր : Եւ ահա նոյն դժուարութեան յաղթելովն է որ Պետրոս իրաւցընէ արժանի եղաւ Մեծ ըսուելուն : Հնացեալ սովորութիւնը երկրորդ բնութիւն է, եւ ամբողջ ազգի մը

[1] Տես թիւ Ա., եր 8 :

բնութեանը դէմ պատերազմելու համար գրեթէ վերմարդկային զօրութիւն հարկաւոր է : Տասնեց ի վեր ժողովրդեան մէջ տժգոհութիւն մը կար Պետրոսի ըրած փոփոխութիւններուն դէմ. այս տժգոհութեան աւելցընող ու ոյժ տուողն եղաւ իր որդին ու ժառանգը Ալեքսեյ Փեթրովիչ, որ առաջին կնոջմէն ծնած ու քսանուերկու տարեկան էր : Մօրը հետ ու մեծամեծներէ մէկքանիին հետ միաբանած՝ հօրը ամէն ըրածներն ալ կարհամարհէր, եւ օտարաց դէմ մասնաւոր ատելութիւն մը կըցուցընէր : Տագնապեցաւ Պետրոս այս բանիս վրայ, եւ մտմտուքը զինքը առաւ թէ իրմէ ետքը ինչ պիտի ըլլան ըրած մեծամեծ նորոգութիւնները. ելաւ գնաց Մոսքուա, հոն քննեց ստուգեց թէ որոնք են իրեն դէմ դաւաճանութիւն ընողները. եկեղեցականներէն զատ՝ հարիւր քսանըչորս իշխաններու ժողովի մըն ալ յանձնեց որ անաչառ կերպով դատեն նաեւ իր որդին : Խոստովանեցաւ Ալեքս իր յանցանքը, եւ ի մահ դատապարտուեցաւ. բայց վճռոյն վրայ քսանըչորս ժամ հազիւ անցեր էր՝ երբոր արքայորդին մեռաւ սրտին ցաւէն, կամ թէ ինչպէս ուրիշները կըսեն՝ բռնական մահուամբ, 1718ին : Պետրոս իր որդւոյն թաղման հանդէսը մեծ փառաւորութեամբ ու արտասուալից աչօք կատարելէն ետքը, նոյն դաւաճանութեան մէջ ուրիշ որչափ բռնուած մարդիկ ալ որ կային՝ չարաչար պատժեց, մինչեւ իր մտերիմ մեծամեծներն ալ, ինչպէս Մենշչիքով, Շաֆիրով, Ափրաքսին եւ ուրիշները :

Այնուհետեւ տէրութեան կառավարութիւնը, դատաստանական գործողութիւնները բարեկարգելու ետեւէ եղաւ. օրինաց գիրքը կարգաւորեց ու ճոխացուց. արուեստից ու վաճառականութեան ծաղկելուն հնարքները շատցուց, եւ 1721ին հանած հրովարտակովը կարգ կարգ աստիճաններ որոշեց ժողովրդեան համար՝ *չին* բռնած, որով արդիւնք մը ունեցողը ոչ միայն տէրութեան ծառայութեանը մէջ առաջ կերթար, այլ եւ ազնուականութեան պատիւ կըստանար որդւոց որդի : Գեղարուեստներն ու գիտութիւնները ծաղկեցընելու համար զանազան դպրոցներ բանալ տուաւ, եւ ինքը հիմնեց Փեթրպուրկի Գիտութեանց Ճեմարանը, որ իրաւամբ քիչ ատենէն Եւրոպայի առաջին Ճեմարաններուն կարգը անցաւ : Անկէց ի զատ՝ ազնուականներուն որդւոցը վրայ պարտք դրաւ որ երթան Եւրոպայի քաղաքակիրթ երկիրները ճամբորդութիւն ընեն, ու հոն տեսնեն թէ ազնուականաց կերպն ու կրթութիւնը ինչպէս պիտի ըլլայ : Կանանց խրտան բնութիւնը կակղցընելու համար՝ ապսպրեց որ ասդին անդին երեկոյեան զբօսանքի անունով ժողովներ հարկիքներ ըլլան, ինքն ալ պալատին մէջ հանդէսներ կընէր՝ նոյն վախճանաւ, եւ ժողովրդեան մէջ հասարակաց ուրախութեան առիթները կըշատցընէր : Վերջապէս այն կարգէ դուրս մարդուն գործունէութեանը առջեւ բան չէր դիմանար. մտքին ընդարձակութեամբը ամէն բան կըմտածէր, ու կամքին անյողդողդ հաստատութեամբը ամէն բան գլուխ կըհանէր : Իր ըրած բարեկարգութեանց ու բարեգործութեանց չափը համրանքը չկայ, եւ Ռուսաց ազգը որչափ ալ գովէ այս իր եզական դիւցազնը՝ ըրած աղէկութիւններուն համար՝ իրաւունք ունի :

Թագաւորութեանը վերջի տարիները մեծն Պետրոս մասնաւոր կերպով մը իր ուշադրութիւնը դէպ ի արեւելք դարձուց : Միտքը աս էր որ Կասպից ծովուն վաճառականութիւնը իր ժողովրդեան ձեռքը անցընէ, անով Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի ալ մօտենայ, ուր Եւրոպայի ուրիշ ազգերը արդէն սկսեր էին հաստատուիլ ու երկրին հարըստութիւնը ծծել : Երեսուն հազար զօրքով ելաւ գնաց Պարսից դէմ դէպ ի Կովկաս լեռները. եւ թէպէտ այն արշաւանքէն երեւելի օգուտ մը չքաղեց, ու շուտով դարձաւ Փեթրպուրկ, բայց Պարսից թագաւորէն կրցաւ ձեռք ձգել (1723ին) Դարբանդ ու Պաքու քաղաքները, անկէց ի զատ՝ Կասպից ծովուն արեւմտեան հարաւային եզերքը՝ Կիլանու, Մազանդարանի ու Աստարապատի գաւառները :

Անկէց ետքը երկու տարի ալ աշխատեցաւ անխոնջ ինքնակալը՝ սկսած բարեկարգութիւնները առաջ տանելու. վանքերուն կարգ կանոն դրաւ, ջրանցներ բանալ տուաւ, սրբոյն Աղեքսանդրի Նեւսքի մարմինը Փեթրպուրկի մէջ փոխադրեց մեծ հանդիսով, եւ անոր անունովը նոր ասպետութիւն մը հաստատեց : Բայց այն ատենները վրան սկսեր էր բարոյական ու բնական տկարութիւն ու տխրութիւն մը կոխել, որով օրէ օր կըհալէր ու կըմաշուէր : Եւ սակայն 1724ին գնաց Մոսքուա, եւ իր Կատարինէ ամուսինը կայսրուհի պսակել տուաւ :

Վերջապէս 1725ին, փետրուարի 8ին վախճանեցաւ Մեծն Պետրոս՝ յիսունուերեք տարեկան հասակին մէջ, ու բովանդակ Ռուսաստանը սուգի մէջ ընկղմեց : Իբրեւ մարդ՝ ինքն ալ իր պակասութիւններն ունէր, բայց իբրեւ թագաւոր՝ մէկը չկար որ իր մեծութեանը հասնէր : Թէ ծովու, թէ

ցամաքի եւ թէ իր հպատակացը վրայ, բնութեան դէմ կռուըռտեցաւ ու միշտ յաղթող գտնուեցաւ : Կարճ երեւցաւ ամենուն իր կեանքը․ բայց միթէ իրաւացի է կարճ ըսել անոր՚ երբոր բաւական եղաւ անմահական գործոց հաստատուն հիմունքը ձգելու : Քանի որ Ռուսաստան մեծնայ, հարըստնայ, կրթուի, Մեծին Պետրոսի անունն ալ պէտք է որ աւելի փառաւորուի, վասն զի ինքն է անոր պատճառ․ ինքն է պատճառ որ հարիւր յիսուն տարուընէ ի վեր է, քաղաքական մեկ դիպուած մըն ալ չկայ Եւրոպայի ու Ասիոյ մէջ որ Ռուսաստանի ազդեցութիւնը անոր վրայ չերեւնայ․ ինքն է պատճառ որ այսօրուան օրս արեւելեան պատերազմը բացուեցաւ, ու վերջանալուն յոյս չկար՚

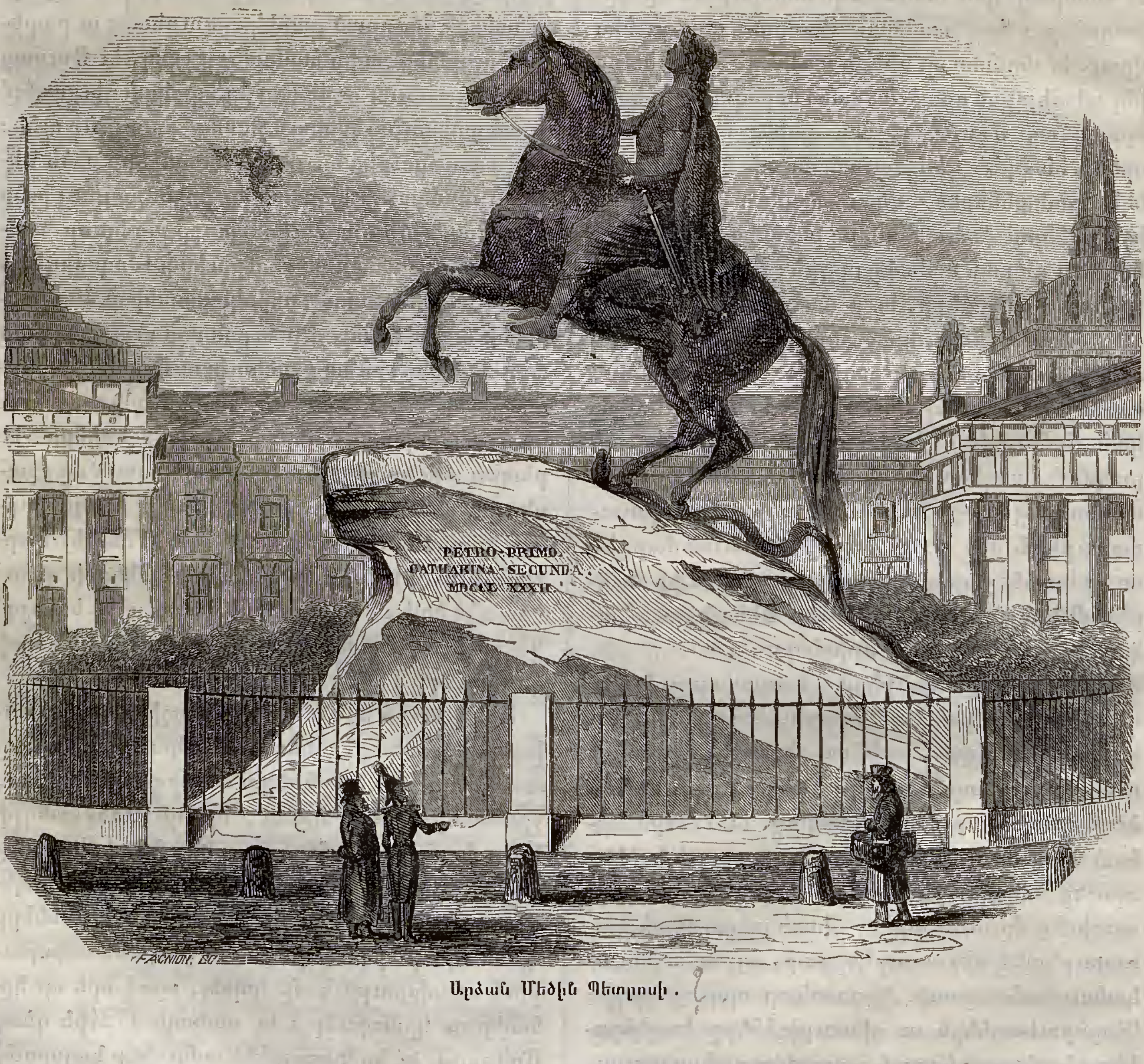

Արձան Մեծին Պետրոսի․

մինչեւ որ Արեւմտեան տէրութեանց սիրտը հանգչեցաւ թէ այն հիւսիսային սոսկալլիթիւար հսկան ալ զիրենք ոտքի տակ պիտի չառնէ :

Այնպիսի կարգէ դուրս մարդուն արժանաւոր նիւթական յիշատակ կանգնեց Ռուսաստան իր մեծի կայսրուհւոյն՚ այսինքն Կատարինէի երկրորդի ձեռքովը, որուն պատկերը հոս կըդնենք : Կրանիթէ ժայռի մը վրայ ձիաւոր կերպարանքով ձեւացած է Մեծն Պետրոս՚ միշտ դէպ ի առաջ դիմելու կերպով, եւ ժայռին վրայ այս սքանչելի պարզութեամբ արձանագիրը փորագրուած է լատիներէն․ PETRO PRIMO CATHARINA SECUNDA, որ ըսել է ՊԵՏՐՈՍԻ ԱՌԱՋՆՈՅ ԿԱՏԱՐԻՆԷ ԵՐԿՐՈՐԴ :

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

MUSÉE ARMÉNIEN.

Quelques Européens ayant manifesté le désir de lire en français ce que nous avons déjà dit en arménien dans le n° 8 de notre Revue de l'année dernière, au sujet des *Chansons de Sayat-Nova*, publiées par M. Kévork Akhverdof, nous nous faisons un plaisir de leur en offrir une idée avant de continuer notre compte rendu de cette remarquable publication.

Les travaux littéraires des jeunes écrivains arméniens de la Russie sont peu connus des Arméniens de la Turquie. Si la distance entre les deux pays en est la cause principale, il n'est pas douteux que le style de l'arménien ancien, dont se servent la plupart de ces écrivains, et qui paraît un peu étrange aux Arméniens de Constantinople, — et surtout le dialecte moderne de la haute Arménie que ces derniers ne comprennent que difficilement,—y a beaucoup contribué. En effet, les ouvrages et les sentiments patriotiques de MM. M. Emin, Étienne Nazarianz, Kévork Akhverdof, et de quelques autres auteurs non moins estimables pour leur érudition, méritent une attention toute particulière, et font honneur non-seulement à ces auteurs, mais aussi à l'Institut Lazareff des langues orientales dont ils sont les anciens élèves, ainsi qu'à la nation arménienne, qui apprécie et goûte la civilisation européenne, même dans les contrées les plus reculées de la Russie.

Nous commençons par rendre compte de l'ouvrage de M. Kévork Akhverdof, médecin arménien de Tiflis, intitulé : *Recueil de chansons des Arméniens* (Moscou, 1852). Ce premier volume contient les chansons du poëte Sayat-Nova, rédigées dans le dialecte des Arméniens de Tiflis. Ces chansons sont au nombre de quarante-six. M. Akhverdof les a mises en ordre, en y ajoutant des notes explicatives pleines d'intérêt. En outre, il a placé à la tête de son recueil une notice curieuse sur la forme grammaticale du dialecte de Tiflis, ainsi qu'une préface conçue dans le même dialecte.

Nous voudrions reproduire ici cette préface en entier, cependant, comme elle est d'une longueur assez considérable, nous nous contentons d'en citer quelques passages qui suffiront pour satisfaire la curiosité de nos lecteurs.

« Je me suis occupé, depuis quelques années, à recueillir d'anciens souvenirs encore vivants, précieux pour la connaissance de l'histoire contemporaine de la nation arménienne. Dans l'intervalle de ce travail, je n'ai jamais perdu de vue la question de savoir quel est le genre de vie des Arméniens dispersés parmi les nations étrangères. Comme ils sont continuellement sous une influence étrangère, et qu'ils adoptent facilement les usages et le langage des autres nations, j'éprouvais le désir de savoir s'ils manifestent dans leur conduite un mode d'action caractérisant la personnalité et le génie de la nation... C'est dans cette intention que j'avais formé un recueil de proverbes, maximes, adages, et de diverses chansons, et principalement les productions des chansonniers nationaux, conservées plus ou moins dans les traditions orales, ainsi que dans certains écrits dont il est à regretter que les Arméniens modernes aient perdu l'intelligence.

« J'ai résolu de communiquer à mes compatriotes les chants de nos improvisateurs, en commençant par Sayat-Nova.

« J'entends depuis bien longtemps le reproche que nous adressent nos compatriotes, aussi bien que les étrangers, en avançant que les Arméniens sont dépourvus de tout sentiment poétique, parce qu'ils ne posséderaient en ce genre aucune œuvre remarquable ni poésies fugitives, preuve de leur aptitude à l'inspiration. Quant à moi, j'avoue qu'une pareille assertion m'a toujours paru inconcevable. Je n'ai connu encore aucun peuple qui n'ait produit des poésies légères et des chansons. Le peuple, dans l'état de bonheur aussi bien que dans

un état de malheur, a besoin de poésie; il ne nous est pas possible de nous appliquer ce vers :

> Die böse menschen haben keine lieder.
> (Les mauvaises gens n'ont point de chansons.)

« ... Notre chère Église, tout en conservant pour ses enfants une foule de belles poésies sacrées, n'a eu aucun souci de la poésie populaire, non par mépris, mais, par une conséquence de ses maximes sacrées, comme œuvre profane et condamnable... Les plus religieux d'entre les improvisateurs, persuadés que notre langue nationale dans sa majesté doit être réservée uniquement à célébrer les louanges du Seigneur et la gloire des Saints, n'ont composé en arménien que leurs poésies religieuses et morales; ils auraient craint de se rendre coupables d'un crime s'ils avaient profané par cet usage leur langage religieux : ainsi c'est en persan, en turc oriental et en turc ottoman qu'ils ont exprimé leurs sentiments poétiques. Très-peu ont employé pour leurs chansons la langue arménienne; d'autres même n'en ont jamais composé dans cet idiome, tels que le célèbre Keschisch-Oghli, Allahverdi et autres. Combien il est pénible de penser que la mère arménienne, en berçant son enfant au murmure de ses chants, ne l'a élevé à force de veilles et de soins que pour en faire un poëte destiné à amuser les Persans et les Turcs!... Cependant nos poëtes ont rempli plus d'une fois une mission apostolique. Chose étonnante! des hommes sans instruction, et pour la plupart aveugles de naissance, ou qui avaient perdu la vue par suite de la petite vérole dès leur enfance, avaient appris par cœur la Bible et le Coran, et entourés de mahométans instruits, invoquaient, par une inspiration surnaturelle, leur patron : le *Tchangli-pir* (le vieillard à clochers), le *Mousch-soultani* (le sultan de Mousch[1]); — ils saisissaient leur harpe, et dans leurs discussions poétiques et religieuses, ils mettaient au défi nombre de savants, et propageaient librement, parmi les mahométans, les principes du christianisme et les doctrines de l'Évangile. »

[1] Saint Jean-Baptiste. C'est le principal sanctuaire des Arméniens, situé près de la ville de Mousch, en Arménie.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՌԱՄԿԱԿԱՆ ԵՐԳՔ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻՆ.

Պարոն Գէորգ Ախվերդեանին հմտալից յառաջաբանութեան սկիզբը դրեր էինք անցած տարւոյն ութերորդ թուոյն մէջ. այս անգամ մնացորդն ալ շարայարենք՝ տեղ տեղ համառօտելով :

« Պարսից ու Տաճկաց խաղ հանողներուն (աշըխներուն) շատը ազգով հայ եղած են, շատն ալ միայն տաճկերէն խաղեր շինած են, եւ անկարելի է որ ասոնք մտցուցած չըլլան Պարսից մէջ իրենց հնարած ձեւերն ու եղանակները. մանաւանդ որ գիտենք թէ մեր երգիչները տաճկերէն խաղեր հանած ատենին սովորութիւն ունենալով խաղին մէջ իրենց անունն ալ յիշել՝ քրիստոնէական անուննին չեն գործածեր, այլ գրեթէ միշտ բանաստեղծական անուն մը կառնուն՝ պարսկերէն կամ տաճկերէն՝ իբր թէ իրենց բնաւորութիւնը յայտնող բառերով : Այսպէսով կըգտնուին *Թուրինջ*, *Սէյեադ* (որսորդ), *Շիրին* անունով երգիչներ, որ երբեմն իրենց անունին վրայ *Նօվա* բառը կաւելցընեն, *Սայեաթ-Նօվա*, *Քիչիկ-Նօվա*, երբեմն ալ *օղլի* կամ *օղլան* բառերը. *Ջահիլ-օղլան*, *Եաղուբ օղլի*...

« Խաղ ըսողներուն մեծ մասը, բաց ի ծաղկա-

CHANSONS DE SAYAT-NOVA,
POÈTE NATIONAL ARMÉNIEN.

Nous continuons maintenant de donner en abrégé la préface de M. Akhverdof, dont nous avons déjà transcrit le commencement.

« La plupart des poëtes persans ou turcs étaient Arméniens d'origine; d'autres n'ont composé que des chansons turques. Il est impossible que ceux-ci n'aient point introduit parmi les Persans les formes et les airs de leur invention. D'un autre côté, nous savons que nos poëtes, en composant des chansons turques, avaient l'habitude d'y rappeler leurs noms, mais non leurs noms chrétiens; ils adoptaient toujours quelque surnom de convention, persan ou turc, qui était, en quelque sorte, l'expression de leur caractère. Ainsi nous rencontrons des chansonniers nommés *Tourindj* (orange douce), *Séyad* (chasseur), *Schirin* (le beau). On y ajoute quelquefois le mot *Nova* : *Sayat-Nova*, *Kitchig-Nova*, et quelquefois les mots *oghli* ou *oghlan* : *Djahil-oghlan*, *Yaghoub-oghli*...

« Ces chansonniers sont en grande partie,

տար կոյրերէն, Թիֆլիզու մէջ արուեստաւորաց կարգէն (էսնաֆէն) են, որ խաղի վրայ սէր ունենալնուն' խաղ բռողին յարգն ալ կըճանչնան... Ղալօէնց Բաղդասարն ու Ալվան-օղլանը (Խոսրօէնց Գասպարը) շատ սիրուն բաներ հանած են: Ասոնց շատը կարդալ գրել չեն գիտեր եղեր. թէ որ մէկ քանին քիչ մը բան ալ գիտեն նէ' վրացերէն է եղեր, այս պատճառաւ ասոնց խաղերը գրականութեան արդիւնք պէտք չհամարինք... Ի՛նչ եւ իցէ, խաղի համար հոգի տուող Թիֆլիզցին լսելուն պէս թէ՝ նոր խաղ մը ելեր է, մանաւանդ որ եղանակն ալ քիչ մը դիւրին ըլլայ, մեծ ու պզտիկ, մանաւանդ արուեստաւորը, իսկոյն բերնուց կըսովրին, ու ամէն տեղ, թէ բան շինելու ատեն, թէ պարտէզը եւ թէ փողոցը կըհնչեցընէ իր նոր սովրած խաղը[1]... Շատ անգամ ալ կըտեսնենք թէ ինչպէս ձմեռուան սաստիկ ցուրտերուն' արուեստաւորաց եօթը ութը տարեկան աշակերտ տղաք' իրիկուան դէմ խանութէն տուն դարձած ատեն' ձեռքերնին ծոցերնին դրած, թուշերնին ուռեցուցած, ցատքըռտելով կըգեղգեղեն իրենց վարպետէն լսած խաղերնին...

« Զանազան ժամանակ զանազան քաղաքներէ ձեռք բերած եմ հայերէն գաւառական լեզուով շինուած խաղեր. հարկ կըհամարիմ անոնց հեղինակներուն ու երգիչներուն անունները հոս դնել, որ ասոնք են. Սայեաթ-Նօվա, Ղալօէնց Բաղդասար, Շամչի Մելքօ, Լեօն, Թուրինջ, Օքսուզ-օղլան, Նալբանդ-օղլի, Ղարիբ-օղլան, Չախմախչի Եաղուբ, Սեփիլ-օղլան, Քեշիշ-Նօվա, Գուրջի-օղլի, Քօբաչի, Ջահիլ-օղլան, Նուրալի, Նարինջ-օղլան, Քիչիկ-Նօվա, Եալղուզ, Արութին Բեգում, Ալլահվերդի, Լազզաթ-օղլան, Միսկին Բուրջի, Եաղուբ-օղլի, Արազլու Սարգիս, Ադամ աղբար, Գիւրջի-Նավէ, Նարգիզ, Քօբաչի-օղլան, Բանգի, Շիրին, Նիրան, Ալվան-օղլան, Սէյեադ, Ղազազ Յովսէփ, Իվան, Օհաննէս, Քեանհան, Յակոբ, Քիմիայ: Ասոնց մէջ կան Թիֆլիզցիք, Երեւանցիք, Կենճեցիք, Շամախեցիք ու Աժտէրխանցիք, մէկքանիին ալ ծննդեան տեղն ինծի անյայտ է:

« Թիֆլիզու մէջ ինծի ծանօթ երեւելի խաղ հանողներուն ամենէն հինը Սայեաթ-Նովան է: Ասիկայ թէպէտ իր տետրակին մէջ Դօստի անունով

excepté ceux qui ont perdu la vue par suite de la petite vérole, de la classe des ouvriers, qui aiment la chanson et en reconnaissent l'importance... *Balthazar Ghaloëntz* et *Alvan-oghlan* (Gaspar Khosroëntz) ont laissé de très-belles pièces en ce genre. Plusieurs d'entre eux ne savaient ni lire ni écrire; et si quelques-uns avaient acquis ces connaissances élémentaires, c'était en géorgien; ainsi nous ne devons pas les considérer comme des productions littéraires particulières à notre nation... Quoi qu'il en soit, les habitants de Tiflis, qui aiment avec passion le chant, dès qu'ils apprennent l'apparition de quelque chanson nouvelle, surtout si l'air en est facile, grands et petits, et plus particulièrement les ouvriers, l'apprennent par cœur, et s'empressent de la répéter, soit pendant le travail, soit dans la campagne, soit dans les rues de la ville... Nous voyons très-souvent en hiver, vers le soir, les apprentis, enfants de sept à huit ans, en rentrant de l'atelier chez eux, les mains dans la poitrine et les joues enflées, redisant, en gambadant, les chansons qu'ils ont apprises chez leurs patrons...

« J'ai recueilli de temps en temps et dans plusieurs villes des vers arméniens en divers dialectes; je crois devoir en énumérer ici les auteurs et les chanteurs; voici leurs noms : Sayat-Nova, Ghaloëntz Balthazar, Schamtchi Mélko, Léon, Tourindj, Oksouz-oghlan, Nalband-oghli, Gharib-oghlan, Tchakhmakhdji Yaghoub, Séphil-oghlan, Keschisch-Nova, Gurdji-oghli, Kobadji, Djahil-oghlan, Nourali, Narindj-oghlan, Kitchig-Nova, Yalghouz, Aroutin Bégoum, Allahverdi, Lazzat-oghlan, Miskin-Bourdji, Yaghoub-oghli, Arazlou Sarkis, Atam-Aghpar, Gurdji-Navé, Narguiz, Kobadji-oghlan, Bangui, Schirin, Niran, Alvan-oghlan, Séyad, Ghazaz-Hovsep, Ivan, Ohannès, Kianhan, Agop, Kimia. Parmi eux se trouvent des chansonniers de Tiflis, d'Érivan, de Guendjé, de Schamakhi et d'Astracan; et d'autres d'une localité qui m'est inconnue.

« Le plus ancien chansonnier de Tiflis de quelque célébrité que je connaisse, est Sayat-Nova. Il est vrai qu'il fait mention, dans son recueil, d'un

[1] « Ինչպէս գ'ուզէ ըլի, խաղի համար հոգին տըւօղ Թիֆլիզեցին լսում է թէ չէ նոր դուս եկած խաղ, մանաւանդ թէ եղանակն էլ քիչ ու միչ դուրեկան է, մեծ ու պստիկ, մանաւանդ արուեստաւորն, իսկոյն բերան է առնում. ու ամէն տեղ' թէ բան շինելիս, թէ բաղում թէ փողոցում կկըլեցնում է իր նոր սովրած խաղն: »

հայ երգիչ մը կըյիշէ, որ Թիֆլիզ Խօջենց վանքի գերեզմանատունը թաղուած է, բայց այս աշըլխին հայերէն խաղերուն մէկն ալ ձեռքս չէ ընկած. անոր համար՝ մեր երգիչներուն խաղերը հրատարակելու ատեն՝ Սայեաթ-Նովայէն կըսկսիմ :

« Ասկէ հարիւր յիսուն տարի առաջ խեղճ անշան Հայուն մէկը Հալէպէն Վրաստան եկեր է՝ անշուշտ բաղդ փնտռելու մտքով, Թիֆլիզ քաղաքը բնակեր ու հոն պսակուեր է Հավլապարցի աղջկան մը հետ [1] : Ասոնց մանչ զաւակ մը եղեր է, անունը դրեր են *Արութին* (Յարութիւն) : Այն Հալէպցիին վրայ ամենեւին տեղեկութիւն մը չունինք. միայն անոր որդւոյն Յարութիւնին խօսքերէն կըհասկընանք որ *մղըսի* (մահտեսի) է եղեր : Պզտիկ Յարութիւնը ջուլհակի մը քով աշկերտ տուեր են. տղան խիստ աչքաբաց ըլլալով՝ քիչ ժամանակի մէջ այնպէս լաւ սովրեր է որ ինքիր քովէն մեքենայ մը հնարեր է, որով կտաւը երկայն փողոցի մէջ հինելու տեղ՝ իր սենեկին մէջ կըհինէ ու կըգործէ եղեր : Մեր վարպետ կտաւագործը կերեւնայ թէ շուտով տեսեր է իր վրայ բանաստեղծական շնորհքը, որ պզտիկուց պաք պահելով՝ *գլուխ է դնում ամէնան խաղին*, ու *սուրբ Կարապետի կարողութէնով* սովրեր է *քամանչէն ու չօնգուրն ու ամբուրէն* :

« Դեռ իր հանճարոյն ոյժը քանի որ չէ հասկըցած եղեր Յարութիւնը, բոլոր օրը կտաւ գործելով ու նուագարան զարնելով կանցընէ եղեր. իր մեքենային առջեւ հորին (գործարանին) մէջ նստած՝ մագոգի ձայնին վրայ առաւօտը հանած խաղը, գիշերը իր քաղցր ձայնովը կըգեղգեղէ եղեր իշխանաց բարձր ու ընդարձակ դարպասներուն մէջ : Յետոյ մագոգին տեղը ջութակը ձեռք առած, միտքը դնելով որ անիկայ *շատ բան* կրնայ տեսնել, համարձակ դուրս ելեր է, ու իր աշուղական (բանաստեղծական) հռչակաւոր Սայեաթ-Նովա անունովը այնպէս մոռցընել տուեր է *Ջուլհակ Արութին* անունն որ ժողովուրդը մինչեւ այսօր ալ բանաստեղծական անունովը կըճանչնայ իր սիրական երգիչը :

« Խօսքերէն կերեւնայ որ Սայեաթ-Նովան *աշու-*

[1] Տաճկերէն խաղերուն մէջ կըսէ Սայեաթ-Նովան իրեն համար.

« Վաթանըմ Թիֆլիզ դուր, սամթի Գուրջիստան,
Անամ Հավլաբարլու, աթամ Հալաբլու : »

chansonnier arménien nommé *Dosti*, enterré au cimetière du monastère Khodjéntz, à Tiflis; mais je n'ai découvert aucune pièce de Dosti. Je commence donc la publication de nos chansonniers par celle de Sayat-Nova.

« Un arménien obscur et pauvre était venu d'Alep, il y a cent cinquante ans, en Géorgie, pour y faire fortune sans doute; il se fixa à Tiflis et épousa une jeune fille d'Havlabar (faubourg de Tiflis) [1]. L'enfant né de ce mariage fut nommé Aroutin (Pascal). Nous n'avons aucun renseignement sur le compte de cet Alépin : nous savons seulement, d'après ce que dit son fils Aroutin, qu'il était *meghdéssi* (pélerin ayant visité les lieux saints). On avait placé le jeune Aroutin chez un tisserand. Doué d'une intelligence extraordinaire, il apprit si rapidement son métier qu'il inventa une machine à l'aide de laquelle, au lieu de tisser la toile dans une longue rue, il l'étendait et la tissait, dit-on, dans sa chambre. Il paraît que notre ingénieux tisserand ne tarda pas à sentir en lui-même le talent de la poésie; dès sa jeunesse il se mit à jeûner et à *apprendre toutes sortes de chansons;* de manière qu'*avec l'assistance du saint Précurseur* (saint Jean-Baptiste), il finit par apprendre le *kémantché* (le violon), le *tchengulé* (le psaltérion) et le *zembour* (la harpe).

« Tant qu'il n'eut pas la conscience de son génie, il passait la journée à tisser de la toile et à s'exercer sur des instruments de musique. La chanson qu'il composait le matin devant son métier, au bruit de la navette, il la répétait le soir, de sa voix douce, dans les hôtels somptueux des princes et des grands. Ensuite, ayant abandonné la navette pour le kémantché, convaincu qu'entre ses mains cet instrument pouvait devenir d'une grande ressource, il s'élança hardiment sur la scène publique, et son glorieux nom poétique de *Sayat-Nova* a tellement fait oublier celui d'*Aroutin le Tisserand*, que le peuple ne connaît son chansonnier favori que par sa dénomination poétique.

« On voit, par ce qu'il dit lui-même, qu'il dé-

[1] Sayat-Nova, dans une de ses chansons en turc, dit, en parlant de lui-même :

Ma patrie est Tiflis, dans la contrée de la Géorgie,
Ma mère est d'Havlabar, et mon père d'Alep.

ղութլունը սկսեր է տաճկերէն երգած խաղերովը. վասն զի առնցմով կըսկսի իր *ղալթարը* (տետրակը)... Սայեաթ-Նովան արդիւնաշատ երգիչներէն մէկն է, իր տասնըեօթը տարուան երգողական ծիգ կենացը մէջ բաց ի հարիւր տասնըչորս տաճկերէն ու քառասունվեց հայերէն շինուած խաղերէն, որ իր տետրակէն գիտենք (թող չգրածներն ու կորսուածները), Վրաց գեղջուկ լեզուովն ալ անթիւ աշխոյժ խաղեր ու անհամար ազդու բաներ հանած է, որոնց կտորները՛ ան ալ մաս մաս բրած՝ երբեմն կըյիշէ *շատ սովրող ու ճէշտ մոռացող ժողովուրդն...*

«Թիֆլիզու Հայոց, Վրաց ու Թուրքաց ուրախացընող երգչին վարուցը վրայ չկրցայ մանրամասն տեղեկութիւն մը գտնել մէկէն. եւ զարմանք չէ ; Սայեաթ-Նովան իր կենացը վերջի քսանըհինգ տարին վանքը քաշուած կեցեր էր, Թիֆլիզէն դուրս, ժողովրդէն հեռու : Անոր փառքին ու շքեղութեանը ականատես եղողներուն մէկն ալ չկայ. թէ որ ժամանակը խնայեր է քանի մը *ցամքած* ծերերու, անոնք ալ Սայեաթ-Նովան աշուղ տեսած ատեննին հազիւ թէ վեց կամ ութը տարեկան են եղեր. բայց լաւ մտքերնին է թէ ինչպէս անիկայ իր կրօնաւորութեան ժամանակը հազարէն մէկ անգամ Թիֆլիզ որ կուգայ եղեր, խաղասէր տղաք ետեւէն վազելով՝ իրարու մատով կըցուցընեն ու կըսեն եղեր թէ *Տօ, գիդխ՝ Սայէաթ-Նովէն է* (ծօ, գիտես, Սայեաթ-Նովան է) : ... Քանի մը անգամ անոր խաղերը հարիւր տարեկան պառաւներու առջեւ կարդացեր եմ, որպէս զի հին ու պարզ բաներով անոնց թմրած յիշողութիւնը արթնցընելով՝ բերաններնէն տեղեկութիւն մը քաղեմ մեր երգչին վրայ. ամէն անգամ ալ տեսեր եմ որ ծնկուըներնուն զարնելով կըսեն. *Էա խօ մէր Սայէաթ-Նովու խաղն է. վա՜յ քի Սայէաթ-Նովա, ի՛նչ ղօղլըր խա շանց տըւի* : (Ատիկայ յայտնի մեր Սայեաթ-Նովային խաղն է. վա՜յ գլխուդ Սայեաթ-Նովա, ինչ զուարճութիւններու (գէֆքերու) պատճառ եղեր ես :)

« Թէ որ շատ զուարճութիւններու պատճառ եղեր է, շատ անգամ ալ այս հանճարեղ յանկարծախօսը հոգեւոր բժշկի պաշտօնը կատարեր է... Սայեաթ-Նովայի խրատական խաղը, որուն մէջ կենաց բարոյական ու մարդկային տարերքը բոլորն ալ կան, ու անպաճոյճ եւ կարճ խօսքով կըյայտնէ ժողովրդեան մը ամէն պիտոյքը, կըվըկայէ թէ որչափ առատ է եղեր ազգային երգչին

buta par des chansons en turque, car c'est par des pièces en cette langue que commence son recueil... Sayat-Nova fut un des chansonniers les plus féconds; pendant les dix-sept années de sa carrière poétique, il composa, outre les cent quatorze chansons turques et les quarante-six chansons arméniennes qui forment son recueil (sans compter toutes celles qu'il n'a pas écrites ou qui se sont perdues), un très-grand nombre de chansons vives et énergiques dans le vulgaire dialecte de la Géorgie; et le peuple, habitué à apprendre vite et à oublier encore plus facilement, en évoque de temps en temps les fragments altérés...

« Je n'ai pas réussi à trouver des renseignements détaillés sur la vie du chansonnier qui avait fait les délices des Arméniens, des Géorgiens et des Turcs de Tiflis; et ce n'est pas étonnant : Sayat-Nova a passé les vingt-cinq dernières années de son existence dans un monastère où il s'était retiré, en dehors de Tiflis. Il n'existe plus aucun témoin oculaire de son éclat et de sa gloire. S'il reste encore quelques vieillards épargnés par le temps, ils ne comptaient pas plus de six à huit ans lorsqu'ils virent Sayat-Nova l'Improvisateur; cependant ils se souviennent très-bien comment notre poëte, engagé dans l'état religieux, venait très-rarement à Tiflis, et les jeunes gens amoureux de ses chansons le suivaient avec empressement, se le montraient les uns aux autres en disant : « C'est Sayat-Nova, vois-tu ?... » J'ai lu mainte fois ses chansons à des femmes centenaires, afin de réveiller, par ses refrains simples et antiques, leur mémoire engourdie, et d'arracher sur leurs lèvres quelques détails relatifs à la vie de notre chansonnier. J'ai constamment remarqué que toujours elles se frappaient les genoux et s'écriaient : « Mais c'est bien la chanson de notre Sayat-Nova! Oh, le pauvre Sayat-Nova! ah, que de bonheur vous nous prépariez dans le temps! »

« Si Sayat-Nova a fait naître de telles émotions, il n'est pas moins vrai que cet ingénieux improvisateur a très-souvent rempli le rôle du médecin de l'âme. Sa poésie instructive, qui contient tous les éléments de la vie morale de l'homme, et où se trouvent exposés, sous une forme simple et concise, tous les besoins d'un peuple, atteste la fécondité de la pensée religieuse et morale de ce chantre national. »

կրօնական ու բարոյական մտածութիւնը : »

Պարոն Ախվերդեանին յառաջաբանութիւնը այս անգամ հոս կտրելով՝ մէջ բերենք այն խրատական խաղը՝ իբրեւ ճաշակ այս մեր ազգային ռամկական երգահանին հանճարոյն, եւ ծանօթութեան մէջ թարգմանութիւն մը աւելցընենք որ առանց խօսքերը շատ փոխելու՝ բնագրին իմաստը դուրս ցատքեցընէ.

Արի ինձ անգաճ կալ, ա՜յ դիվանա սիրտ,
Հայա սիրէ, աղաբ սիրէ, ար սիրէ.
Աշխարքըս քունն ըլի, ինչ պիտիս տանի.
Աստուած սիրէ, հոքի սիրէ, եար սիրէ :

Էն բանն արա վուր Աստուծու շարքումն է,
Խըրատներըն գըրած Հարանց վարքումն է.
Երիք բան կայ՝ հօքու մարմնու կարգումն է,
Գիր սիրէ, ղալամ սիրէ, դավթար սիրէ :

Ե՛կ արի սի՛րտ, մի՛ կէնա դուն մէ դամաղի,
Հա՛լալ մըտիկ արա հացի ու աղի,
Հէնց բան արա՝ մարթ վըրէդ չըծիծաղի,
Խըրատ սիրէ, սաբըր սիրէ, շար սիրէ :

Հընպարտութին չանիս՝ դուր գուքաս Տէրիդ,
Խօնարութին արա կանց քիզ դէվէրիդ,
Աստուած դիփունանցըն մին հօքի էրիտ,
Աղկատ սիրէ, ղօնաղ սիրէ, տար սիրէ :

Սայա՛թ-Նովա՛, էրնէկ քիզ թէ էս անիս,
Հօքուդ խաթրի մարմնուդ ունքրը կէս անիս.
Թէ գ՚ուզիս վուր դաղաստան չըտեսանիս,
Վանք սիրէ, անապատ սիրէ, քար սիրէ [1] :

[1] Եկուր ինձ ականջ դիր այ *տիվանէ* սիրտ ,
Ամօթ սիրէ , *էտէպ* սիրէ , *առ* սիրէ .
Աշխարհըս քուկդ ըլլայ՝ ինչ պիտի տանիս .
Աստուած սիրէ , հոգի սիրէ , *եար* սիրէ :

Այն բանն ըրէ որ Աստուծոյ շարքին է ,
Խըրատները գրած ի Հարանց վարքին է .
Երեք բան կայ՝ հոգւոյ մարմնոյ կարգին է .
Գիր սիրէ , գրիչ սիրէ , տետրակ սիրէ :

Եկ արի , սիրտ , մի կենար մէկ *տամաղի* [1] ;
Հէլալ մըտքով նայէ հացի ու աղի .
Այնպէս ըրէ՝ մարդ վըրադ չըծիծաղի ,
Խըրատ սիրէ , *սապըր* սիրէ , *շէր* [2] սիրէ :

Հըպարտութիւն չընես՝ հաճոյ ես Տէրիդ ,
Խոնարհութիւն ըրէ քեզմէ վարինիդ .
Աստուած ամենուն մէկ հոգի մը երիտ [3] ,
Աղքատ սիրէ , օտար սիրէ, հիւր սիրէ :

Սայա՛թ-Նովա , երնէկ քեզ թէ այս ընես,
Հոգւոյդ սիրուն՝ մարմնոյդ կեանքը կէս ընես ,
Եթէ կուզես որ դատաստան չըտեսնես ,
Վանք սիրէ, անապատ սիրէ, քար սիրէ :

[1] Մէկ մտքի վրայ . տամա՛ղ , քիմք :
[2] Շէր , արդարութիւն :
[3] Երիտ , այսինքն երետ , տուաւ :

Nous nous arrêtons volontiers à cette partie de la Préface de M. Akhverdof, pour reproduire ce petit poëme comme un essai du génie de Sayat-Nova. — Nous reproduirons le reste de la Préface dans un autre numéro, et ensuite quelques-unes de ses meilleures chansons.

Viens me prêter l'oreille, ô cœur insensé!
Chéris la pudeur, chéris la morale, chéris la modestie!
Si le monde était à toi, qu'est-ce que tu emporterais?
Chéris Dieu, chéris l'âme, chéris l'ami!

Ne fais que ce qui est dans l'ordre de Dieu;
Les conseils sont écrits dans les Livres des Pères;
Il y a trois choses qui sont au rang de l'âme et du corps:
Chéris l'écriture, chéris *calame* [1], chéris le *davtar* [2]!

Viens, or ça, mon cœur, ne reste pas dans la torpeur;
Fais attention avec justice au pain et au sel;
Agis de sorte que personne ne rie de toi:
Chéris les conseils, chéris la patience, chéris la justice!

Point d'orgueil, et tu seras agréable au Seigneur;
Sois humble vis-à-vis de ton inférieur;
Dieu à tout le monde a donné une même âme:
Chéris les pauvres, chéris ton hôte, chéris l'étranger!

Sayat-Nova! heureux si tu pratiques cela;
Si pour l'amour de ton âme tu abréges de moitié la vie [de ton corps.
Si tu veux ne pas subir le jugement,
Chéris le monastère, chéris le désert, chéris le rocher!

Homme! prête à ma voix une oreille attentive:
Aime Dieu, la pudeur, l'humilité naïve;
Quand tous les biens du monde, homme, seraient à toi,
Pourrais-tu, dans la tombe, en emporter? dis-moi!

Accomplis de Dieu seul les ordres tutélaires!
Veux-tu de bons conseils? consulte les saints Pères.
Trois biens nous font descendre en paix dans le cercueil:
L'écriture, la plume et le divin recueil.

Allons, mon cœur, sois fort: la pensée est la gloire!
Et du pain et du sel conserve la mémoire.
D'autrui n'excite pas le rire et le mépris;
Sois juste, patient: aime les bons avis.

Celui qui fuit l'orgueil au Seigneur saura plaire;
Près de tes inférieurs évite la colère;
Dieu ne donne qu'une âme à tous également:
Au pauvre, à l'étranger, offre asile, aliment!

Heureux Sayat-Nova! Si tu veux fuir le blâme,
Sache vaincre ton corps pour l'amour de ton âme:
Veux-tu compter parmi les êtres à Dieu chers?
Habite au monastère, aux déserts, aux rochers!

[1] Mot turc, *plume*.
[2] Mot turc, *recueil de poésies, divan*.

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆ Ի ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ Ի ԺԹ ԴԱՐՈՒ ՎԵՐՆԱԳՐՈՎ

Պ. ՏՈՒԱՅԹ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՔԱՐՈԶՉԻՆ ԳԻՐՔԸ.

Ա.

Կրօնը կըսիրենք ու կըյարգենք, անոր համար ալ կրօնի վրայ պէտք չեղած ատեն վիճաբանութիւն ընելէն կըխորշինք. բայց նոյն կրօնասիրութիւնը կըստիպէ զմեզ որ ճշմարտութեան եւ արդարութեան պաշտպան կենանք մեր կողմանէ ընդդէմ որ եւ իցէ յարձակման՝ երբոր յոյս ունենանք թէ ձայներնիս պիտի լսուի: Այս մտքով հասկընալու է մեր խօսքն որ ամսագրոյս սկիզբէն ըսած ենք թէ կրօնական վէճերէ հեռու պիտի կենանք:

Ազգերնիս կըսիրենք ու կըպատուենք. իր կատարելութիւններն ու լաւութիւնները կըմեծարենք ու կըհռչակենք, խեղճութիւններն ու պակասութիւնները՝ գոնէ օտարաց առջեւ՝ կըծածկենք ու կըպարտըկենք: Մտքերնիս դրած ենք թէ ասով միայն կրնանք մեր ազգը չվհատեցընել յառաջադիմութեան ճամբուն մէջ, այլ մանաւանդ քաջալերել. ուրիշներուն ալ իր աղէկութիւնները միայն ճանչցընելով՝ անոնց մտադրութեանն ու օգնութեանը արժանաւոր երեւցընել զինքը: Եւ ահա քաղաքական խնդիրներու մէջ ալ ասկէց անդին նպատակ մը չենք դրած մտքերնիս:

Այս կրօնասիրական եւ ազգասիրական կրկին զգացմունքներով վառուած, ինչ որ մեր ազգին մէջ կըպատահի մխիթարական բան՝ կըփափաքինք հռչակել, տխրականները երբոր փարատելու անկարող տեսնենք զմեզ՝ կը տրտմինք, ու որչափ որ կարելի է կըջանանք որ չիմանալու զարնենք, բայց դրսեցիք ինչ որ հրատարակեն ազգին վրայ՝ մեզի պարտք դրած ենք անոնց խօսքերը քննել, ճշմարիտը գոհութեամբ ընդունիլ եւ սուտը հերքել:

Ահա այս զգածմանց մէջ էինք երբ որ տեսանք այս օրերս Պարոն Տուայթ անունով բողոքական քարոզչին մէկ գիրքը, որուն վերնագիրն է, « Քրիստոնէութիւն ի Տաճկաստան յիննեւտասներորդ դարու, կամ Պատմութիւն բողոքական նորոգութեան որ կատարի յեկեղեցւոջ ազգին Հայոց, շարագրեալ ի Պ. Տուայթ քարոզչէ, եւ թարգմա-

LE CHRISTIANISME EN TURQUIE AU XIXe SIÈCLE,

OUVRAGE DU RÉV. DWIGHT, MISSIONNAIRE PROTESTANT.

I.

Il est de notre devoir d'aimer et de respecter la religion, et c'est justement pour cela que nous évitons les discussions religieuses à tout propos. Cependant notre amour pour elle nous oblige à prendre la défense de la vérité et de la justice, toutes les fois qu'elles sont attaquées et que nous avons l'espoir d'être écoutés. Ce n'est que dans ce sens qu'il faut entendre ce que nous avons dit, dès le commencement de notre travail, relativement à l'intention que nous avons de nous abstenir de querelles religieuses.

Nous aimons et respectons aussi notre nation; nous apprécions et proclamons ses qualités; nous tâchons de cacher ses misères et ses défauts, au moins aux yeux des étrangers: nous sommes persuadés que c'est l'unique moyen de ne pas décourager nos compatriotes dans la voie du progrès, mais, au contraire, de les y encourager davantage. Nous espérons aussi les faire paraître dignes de l'attention et des secours des autres nations, en leur faisant connaître ces bonnes qualités. Si quelquefois nous essayons de traiter quelque question politique, ce n'est que dans ce but que nous le faisons.

Pénétrés de ce double sentiment, religieux et patriotique, nous nous empressons de publier toutes les notices consolantes dès qu'elles viennent à notre connaissance; quant aux événements fâcheux, lorsqu'il ne nous est pas permis d'y porter remède, nous en gémissons et faisons notre possible pour ne pas nous en apercevoir; mais tout ce que les étrangers disent sur le compte de notre nation, nous croyons de notre devoir de l'examiner avec attention, d'admettre avec satisfaction la vérité, et de refuser tout ce qui s'en écarte.

C'est dans cette disposition d'esprit que nous avons lu l'ouvrage du Révérend H.-G.-O. Dwight, missionnaire protestant de Constantinople, intitulé: *Le Christianisme en Turquie au* XIXe *siècle, ou Exposé de la réformation protestante s'accomplissant dans l'Église arménienne*, par le Rév. H.-G.-O. Dwight, *ouvrage traduit de l'anglais*, Paris, 1855.

նեալ յանգղիական լեզուէ ի գաղղիական. Փարիզ, 1855 : »

Կարդացինք գրուածքը հետաքրքրութեամբ, սրտցաւութեամբ, համբերութեամբ եւ զարմացմամբ, բայց չկրցանք հաւատալ ամէն պատմածներուն. կախ թողուցինք մեր դատաստանը մինչեւ որ նոյն պատմուած բաներուն ստուգութիւնը հակառակ կողմի գրուածքէ մըն ալ ընդունինք, եթէ յուսալի է ընդունել : Կըփափաքինք որ եւրոպացի ընթերցողք ալ մեզի պէս ընեն այս կողմանէ՝ թէ որ չեն ուզեր խաբուիլ. եւ այս մեր փափաքանաց իրաւացի ըլլալուն իբրեւ փոքրիկ ապացոյց մը տանք՝ գրքին յառաջաբանական տեղեկութիւնը :

Հայոց ազգին մէջ քսանըհինգ տարիէն աւելի կեցող, անոնց ամէն աստիճանի անձանցը հետ տեսնուելու առիթ ունեցող, բանը գործը այն ազգին հին կրօնը վերցընել ու տեղը նոր մը հաստատելը իրեն պարտք դնող մարդը, ինչպէս է Պ. Տուայթը, կրնա՞յ արդեօք աներկբայ հաւատք մը պահանջել մեզմէ իր պատմած բաներուն ստուգութեանը՝ մինչդեռ կըտեսնենք որ իր յառաջաբանութեանը մէջ սխալները կըվըխտան Հայոց դաւանանքին ու սովորութեանցը վրայ : Երբ ակամայ անգիտութեամբ մը գրեր է, թերեւս թեթեւնայ պակասութիւնը, եւ պատմածներուն գոնէ հիմունքն ընդունելի ըլլան իբրեւ հաւանական. իսկ երբ կամաւոր է, ինչպէս որ կասկածողներ կրնան գտնուիլ, յայտնի է թէ բոլոր գիրքն ալ ինք իրմէ վար կիյնայ :

Յառաջաբանութիւնը կամ գիրքը այնպիսի կերպով մը կըսկսի որ իրաւցընէ եւրոպացի ընթերցողին հետաքրքրութիւնը կըշարժէ կարդալու. վասն զի աստնկ կըսէ. « Ո՞վ են Հայերը. ուսկից « եկած են. ո՞ւր բնակած են. ի՞նչ է իրենց կրօնը. « ո՞րչափ է իրենց թիւը. ինչպէս է իրենց քաղաքական եւ ընկերական վիճակը : » Թէ որ այս հարցմանց ճիշդ ու ճշմարիտ պատասխաններ տար, ինչպէս որ մէկէն կըխոստանայ, շատ հաւանական է որ իր վախճանին չհասնէր ալ նէ՝ կըմօտենար անոր. իսկ թէ ինքը ինչ կերպով տուեր է այն պատասխանները՝ հարկ կըհամարինք հոս համառօտիւ նշանակել :

« Հայերը ո՞վ են » հարցմունքին պատասխանելով՝ կըսէ Պարոն Տուայթ թէ « Հայոց պատմութեան « առաջին ժամանակները՝ Ասիոյ գրեթէ բոլոր « ազգաց պատմութեանը պէս անստուգութեամբ « ու մթութեամբ պատած են. եւ այս կողմանէ

Il va sans dire que nous avons lu cet ouvrage avec un vif intérêt, comme aussi avec une douleur profonde et un juste étonnement; cependant, loin de croire à tout ce qui y est exposé, nous avons jugé prudent d'attendre du parti opposé une réponse que nous avons le droit d'espérer. Il serait à désirer que les lecteurs européens eux-mêmes en fissent autant, afin de ne pas se laisser induire en erreur. Nous analysons, comme une preuve de ce que nous venons d'avancer, l'*Introduction* de l'ouvrage.

Le Rév. Dwight, qui demeure depuis plus de vingt-cinq ans parmi la nation arménienne, a eu l'occasion de voir des hommes de tous les rangs; il s'est occupé constamment de la tâche de détruire l'ancienne croyance de ce peuple, pour la remplacer par une toute nouvelle. Un tel écrivain aura-t-il le droit d'exiger de nous une foi absolue à la véracité de toutes ses assertions, lorsque nous voyons que son *Introduction* même est pleine d'inexactitudes sur la croyance et les rites des Arméniens? Si l'on pouvait attribuer ces inexactitudes à une ignorance involontaire, la faute en serait diminuée, et les récits recevraient un cachet de probabilité, au moins pour le fond; mais, si cette ignorance est volontaire, ainsi qu'on a tout lieu de le soupçonner, il est évident que l'ouvrage perd toute son importance.

Le commencement de l'*Introduction* à l'ouvrage est propre, en effet, à exciter la curiosité du lecteur européen; car il dit: « Qui sont les Arméniens? « quelle fut leur origine? où ont-ils habité? quelle « est leur religion? Leur nombre? leur position ci- « vile et sociale? » Si l'auteur avait répondu à ces questions d'une manière exacte et loyale, ainsi qu'il le promettait, il est très-probable qu'il se serait rapproché du but qu'il s'était proposé, quoiqu'il ne l'ait pas atteint. Nous croyons devoir rapporter ici les points les plus saillants de ses réponses:

A la question: « Qui sont les Arméniens? » M. Dwight répond: « Les premiers temps de l'his- « toire des Arméniens, comme de celle de presque « toutes les nations d'Asie, sont enveloppés d'in- « certitude et d'obscurité; et, dans l'état de nos

« հիմակուան առեն գտնուած տեղեկութեանց մէջ « դիւրին բան չէ անջատելը ճշմարտութենէն « որոշել : » Թէ որ Պ. Տուայթ իրաւցընէ հիմակուան տեղեկութեանց հմուտ ըլլար, անշուշտ ինքն ալ պիտի վկայէր ուրիշ շատ Եւրոպացւոց հետ թէ Եբրայեցւոց պատմութենէն ետքը արեւելեան ազգաց մէջ Հայոց պատմութիւնն է ամենէն աւելի ստուգութիւն ունեցողը : Բայց այս սկըզբնաւորութեամբ ալ կըհաստատուի մեր կասկածը թէ Պ. Տուայթը մասնաւոր ջանք մը ունի (ինչպէս որ բոլոր գրուածքին մէջ ալ կերեւնայ) Հայոց միտքը պաղեցընելու իրենց նախնի պարծանքներէն՝ որպէս զի աւելի դիւրաւ ձգէ զիրենք նորասիրութեան մէջ : Այսու տեսութեամբ միայն կրնայ մեկնուիլ նաեւ այն դժուարութիւնը որով հազիւ թէ տարակուսելով մը կըյիշէ հին ատենի Հայոց աշխարհաքարոզ քաջասրտութիւնը . « *Կերեւնայ* « թէ հին Հայերը քաջասիրտ ու պատերազմասէր « են եղեր. Քսենոփոնին մէջ շատ անգամ կըյի- « շուին » կըսէ : Այս անոր կընմանի որ մէկը ուզէր Հռովմայեցւոց ինչ ազգ ըլլալը Բուզանդին մէջ անոնց շատ անգամ յիշուած ըլլալէն հասկընալ :

« Հայերն ի սկզբան կռապաշտ էին, եւ նոյն « իսկ իրենց պատմագրաց խօսքին նայելով՝ եր- « կու անգամ քրիստոնեայ եղած են » կըսէ, փոխանակ ըսելու թէ քրիստոնէութիւնը երկու անգամ քարոզուեր է իրենց, ու բոլոր ազգին դարձը երկրորդ անգամին միայն եղեր է : Հայ պատմագիր մը չկայ ամենեւին որ Պ. Տուայթին ըսածը գրած ըլլայ :

« Այն ատենները, կըսէ, — այսինքն երրորդ « դարուն վերջերը, — Գրիգոր՝ որ *Լուսաւորիչ* ալ « կըսուի (զոր փակագծով *լուսաւորեալ* կըթարգ- « մանէ, թերեւս գիտութեամբ ու մասնաւոր դիտ- « մամբ) Հայոց թագաւորական ցեղէն, *քրիստո-* « *նեայ եղաւ* : Յետոյ թագաւորին ծառայութեանը « մէջ մտաւ, ու կուռք պաշտել չուզելուն համար « չարաչար հալածանք քաշեց : *Կըսեն* թէ առաջ « տասնըչորս տարի բանտը կեցաւ՝ *ջրմայրանի* « մը մէջ՝ թագաւորին հրամանաւը, որ ետքը *ծանր* « *հիւանդութեամբ մը* պատժուելով՝ բանտարկեալը « *արձըկել տուաւ* ու բոլոր պալատականներովը « հանդերձ քրիստոնեայ եղաւ : »

Մանրագիր դրուած բառերը ըստ բաւականին կըցուցընեն հեղինակին այսպիսի ծանօթ պատմութեան մը ունեցած տեղեկութեան աստիճանը :

Սրբոյ Լուսաւորչին պատմութենէն կանցնի սրբոյն Մեսրոպայ այբուբենը հնարելուն, եւ Ա.ս-

« connaissances actuelles sur ce sujet, il n'est pas « toujours facile de distinguer entre le fabuleux et « le vrai. » Nous croyons que si M. Dwight était effectivement au courant des *connaissances actuelles sur le sujet*, il serait forcé d'avouer, avec un grand nombre d'auteurs européens, qu'après l'histoire du peuple hébreux, c'est celle de la nation arménienne qui a le plus de certitude parmi les nations d'Asie. Dès ce début, nous croyons apercevoir, dans l'ouvrage de M. Dwight, une tendance propre à inspirer aux Arméniens une certaine indifférence pour leurs antiques gloires, afin de les attirer plus facilement sans doute dans un système d'innovation religieuse. C'est uniquement sous ce point de vue qu'on peut expliquer la difficulté qu'il éprouve à mentionner le courage des anciens Arméniens : « *Il paraîtrait*, « dit-il, que les anciens Arméniens étaient une na- « tion courageuse et guerrière. On les trouve sou- « vent cités dans Xénophon. » Cela nous rappelle la pénétration de celui qui, pour connaître ce qu'étaient les anciens Romains, feuilletait l'histoire de Faustus de Byzance !

« Dans le principe, les Arméniens étaient idolâ- « tres, et, d'après leurs historiens eux-mêmes, leur « nation passa *à deux reprises différentes au christia-* « *nisme.* » Il est certain qu'aucun historien arménien n'a dit cela ; le fait est que le christianisme a été prêché en Arménie deux fois, et que la conversion de toute la nation n'a eu lieu qu'à la suite de la seconde prédication.

« Vers cette époque, dit-il, — c'est-à-dire à la « fin du IIIe siècle, — Grégoire, appelé aussi *Lowa-* « *vorich* » (lisez *Loussavoritch*, mot qui signifie *Illuminateur*, et non *Illuminé*, ainsi que M. Dwight voudrait peut-être le faire croire), « issu du sang royal ar- « ménien, *embrassa le christianisme.* Plus tard, il « s'attacha à la personne du roi et fut cruelle- « ment persécuté pour avoir refusé de prendre « part au culte des idoles. *Il est dit* qu'il fut d'abord « retenu prisonnier quatorze ans dans une *cave*, « par ordre du roi, qui, ensuite puni par *une grave* « *maladie, fit relâcher le prisonnier* et se fit chrétien « avec toute sa cour. »

Les mots soulignés font voir assez le degré de connaissance que possède l'auteur sur un événement aussi célèbre.

Du récit du saint Illuminateur, il passe à celui de l'invention de l'alphabet arménien par S. Mes-

տուածաշնչին թարգմանութեանը, եւ անմիջապէս կըյարէ. « Սակայն մարդկային վարդապետու-« թիւններն *արդէն* սկսեր էին Քրիստոսի Եկեղե-« ցւոյն մէջ մտնել, ու երեւութականութիւնը « սկսեր էր հոգեկանութեան տեղը բռնել. այն-« պէս որ թէպէտ եւ կարելի չէ տարակուսիլն որ « ճշմարիտ քրիստոնեայք ալ գտնուած ըլլան « Հայոց Եկեղեցւոյն *հիմնադրացը* մէջ, բայց աս « ալ ստոյգ է որ այն լաւ ցորենին մէջ շատ մըն « ալ որոմ կար : » Մեզի կերեւնայ թէ Պ. Տուայթէն ու իր սակաւաթիւ աշակերտներէն զատ՝ ոչ մէկ Հայ մը կայ եւ ոչ մէկ Յոյն կամ Ասորի կամ Արա-բացի, եւ կամ Լատինացի *քրիստոնեայ*, թող թէ *աստուածաբան*, որ այս արատը դնէ Հայաստա-նեայց *այնատենի* Եկեղեցւոյն եւ անոր *հիմնա-դրաց* վարդապետութեանը վրայ, այսինքն սրբոյ Լուսաւորչին եւ իր երանելի որդւոց եւ թոռանցը, սրբոյն Սահակայ եւ Մեսրովպայ, Խորենացւոյն եւ Եղիշէի եւ անոնց աշակերտներուն : Այսպէս խօսելու համար հարկ է եղեր բողոքական ըլլալ. ինչպէս որ յաջորդ ըամծներովն ալ կիմացրնէ նոյն ինքն Պ. Տուայթ.

« Հայոց աստուածաբանական գրքերուն *ամե-« նէն հիները* ու իրենց եկեղեցական գրուածքները « արդէն սաստիկ բծաւորեալ են զանազան մո-« լորութիւններով. եւ կըտարակուսինք թէ այն « Եկեղեցւոյն քարոզչացը մէջ մէկ հոգի մըն ալ « գտնուած ըլլայ որ հասկընայ ու բացատրէ թէ « ինչ *մեծ տարբերութիւն* կայ այն փրկութեան մէջ « որ մարդուս *կարծեցեալ* բարեգործութեամբը « ըլլայ, եւ այն ճշմարիտ փրկութեան մէջ որ Ա-« տուծոյ շնորհիւը կըլլայ : » Այս խօսքերէն այն-պէս կիմացուի որ Պարոն Տուայթին համար՝ Աս-տուծոյ շնորհիւը միայն ըլլալու փրկութենէն զատ՝ ուրիշ ինչ հաւատոյ վարդապետութիւն ալ գըտ-նուի, ամենն ալ մոլորութիւն է. որովհետեւ *զանա-զան մոլորութիւններ* ըսելէն ետքը՝ իբրեւ ամենուն բովանդակութիւն՝ ասիկայ կըյիշէ : Հայոց Եկե-ղեցւոյն գրքերէն անթիւ վկայութիւն կրնայինք բերել ու ցուցընել թէ անոր փրկութեան՝ շնորհաց ու բարի գործոց վրայ ունեցած վարդապետութիւ-նը ամեն ժամանակ ալ Քրիստոսի ընդհանրական Եկեղեցւոյն վարդապետութեանը համաձայն եղած է : Սակայն թէ որ Պ. Տուայթ ուզ կոխէ ու *դպրո-ցական զանազանութիւն* մը ուզէ այն փրկութեան մէջ որ բարի գործովք կըլլայ, եւ այն փրկութեան մէջ որ Աստուծոյ շնորհքովը պիտի ըլլայ, կըպա-տասխանենք իրեն թէ

rob, et à la traduction de la Bible ; et il ajoute immédiatement : « Cependant *déjà* les doctrines hu-« maines commençaient à pénétrer dans l'Eglise « du Christ, et le formalisme remplaçait les senti-« ments; en sorte que, bien qu'on ne puisse dou-« ter qu'il n'y ait eu de vrais chrétiens parmi *les* « *fondateurs* de l'Eglise arménienne, il n'est pas « moins vrai qu'au milieu de ce bon grain il se « trouvait aussi beaucoup d'ivraie. » Il nous semble que, excepté M. Dwight et le petit nombre de ses élèves, il n'y a aucun *chrétien*, soit Arménien, soit Grec, soit Syrien, soit Arabe, soit Latin, encore moins aucun *théologien*, qui puisse entacher de la sorte l'orthodoxie de l'Eglise arménienne *de cette époque* et de ses *fondateurs*, c'est-à-dire de saint Grégoire et de ses bienheureux fils et successeurs, saint Isaac, saint Mesrob, Moïse de Khoren, Elisée et de leurs disciples. Il fallait donc être protestant pour parler ainsi; ce qui ressort encore plus clairement de ce que M. Dwight dit ensuite :

« *Les plus anciens livres de théologie* et les liturgies « de l'Eglise arménienne sont déjà fortement en-« tachés d'erreurs. Il est douteux que, parmi les « prédicateurs de cette Eglise, il s'en soit trouvé « un seul qui ait senti et proclamé *la profonde dif-« férence* entre le salut par les prétendues bonnes « œuvres de l'homme et le salut véritable par la « véritable grâce de Dieu. » Il paraîtrait, d'après cette assertion de M. Dwight, que, excepté le *salut par la grâce de Dieu*, toutes les autres doctrines de l'Eglise ne sont que des erreurs; puisque, après avoir proclamé l'Eglise arménienne comme *fortement entachée d'erreurs*, il ne cite que celle-ci. Nous pourrions lui prouver par une foule de passages non équivoques des livres théologiques et liturgiques de l'Eglise arménienne, que sa doctrine sur le salut, la grâce et les bonnes œuvres, a été de tous temps celle de l'Eglise universelle de Jésus-Christ. Cependant, si M. Dwight persistait à demander une *distinction scolastique* entre le salut par les bonnes œuvres et celui par la grâce de Dieu, nous lui répondrions :

Ա. Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սուրբ վարդա-
պետները ոչ երբեք իրարու հակառակ սեպեր են
սուրբ գրոց այս ըստ երեւութին երկու եւ ըստ իրին
մի միայն վարդապետութիւնը, սորված ըլլալով
յԱւետարանէն եւ ի սրբոց Առաքելոց, թէ մէկ
կողմանէ « Որ հաւատայ եւ մկրտեսցի՝ կեցցէ
(Մարկ. ԺԶ, 16), » եւ թէ « Արդարն ի հաւատոց
կեցցէ (Ամբակ. Բ, 4). » մէկալ կողմանէ « Հա-
ւատք առանց գործոց մեռեալ են. » (Յակոբ. Բ,
20) : »

Բ. Հայոց երանելի վարդապետներուն ատենը թէ
որ Այետիոսեանց ու Եւնոմեանց, Բեգուինեանց
ու Լուտերականաց կարծիքները Հայաստան մուտ
գտնէին, տարակոյս չկայ որ Պարոն Տուայթին
փնտռած խնդրոյն լուծումն ալ փառաւորապէս
տուած կըլլային, բայց յայտնի է թէ իր չախորժած
կերպովը : Կերեւնայ թէ ինքն ալ նոյն բանը գու-
շակեր է. որովհետեւ համարձակ վրայ կըբերէ թէ
« Եւ այսպէս Հայոց Եկեղեցին իր սկզբնաւորու-
« թենէն ի վեր՝ *գէշ կերպով սահմանեալ* քրիստո-
« նէութիւն մը ընդունելով, դիւրաւ սահեր է այն
« դարուն կործանման զառ ի վայրէն, մինչեւ որ
« բոլորովին ընկեր է եկեղեցական ձեւականու-
« թեան մէջ : »

Իսկ թէ ինչ է այս ձեւականութիւն ըսածը՝ աղէկ
որ ինքը կըբացատրէ ու չթողուր որ բարեմիտ
Հայը շուարի կամ տարակուսի. « Ձեւերու եւ
« վարդապետութեանց կողմանէ, Յունաց Հայոց
« եւ Հռովմայեցւոց Եկեղեցիները մեծամեծ նմա-
« նութիւններ ունին, կըսէ, իրարու :» Եւ եթէ
հարցընես թէ ինչ բանի մէջ են այս նմանութիւն-
ները, վրայ կըբերէ զարմանալի միամտութեամբ
մը եւ կամ անգիտութեամբ. « Ամենուն մէջ ալ
« քահանաներն ու խորհուրդները գրեթէ բոլո-
« րովին բռնած են Քրիստոսի տեղը. անկէց
« ի զատ այն երեք Եկեղեցիները այս մեծ նմանու-
« թիւնն ալ ունին իրարու հետ որ ամէնքն ալ կա-
« րեւոր բանի մը տեղ կըդնեն այս տեսակ հարց-
« մունքները. Խորհրդոց մէջ ամենէն պատուա-
« կանը ո՞րն է : Տօնացուցին ամենէն մեծ սուրբը
« ո՞րն է : Անոր պատկերը ո՞ր նկարիչը պիտի
« նկարէ : Այն պատկերը կտաւի՞ վրայ պիտի նկա-
« րուի, մարմարիոնէ՞ պիտի փորուի թէ պղնձէ
« պիտի թափուի : » — Զենք հասկընար թէ այս-
պիսի ծիծաղաշարժ զրպարտութիւնները ինչպէս
կըյարմարին բողոքական քարոզչաց հռչակեալ
ծանրութեանը հետ :

Սրբոց բարեխօսութիւնը Հայոց եկեղեցին ալ

1° Que les saints docteurs de l'Eglise d'Arménie
n'ont jamais regardé comme deux choses opposées
la grâce et les bonnes œuvres; ils ont constamment
enseigné ce qu'ils avaient appris de l'Evangile et des
saints Apôtres, que : d'une part, « Celui qui croira
« et qui recevra le baptême sera sauvé (Marc, xvi,
v. 16), » et que « Le juste vivra de sa foi (Habac. ii,
v. 4) »; que, d'autre part : « Sans les œuvres la foi
« est morte (Jacq. ii, v. 20). »

2° Que, si du temps des bienheureux docteurs
de l'Eglise arménienne les erreurs des Aétiens et des
Eunoméens, des Beggards et des Luthériens s'intro-
duisaient dans l'Arménie, il n'y a pas de doute
qu'ils auraient donné victorieusement la réponse à
la question de M. Dwight, quoique dans un sens
qui, peut-être, ne lui serait pas agréable; ce que,
d'ailleurs, M. Dwight paraît avoir pressenti, car il
ajoute : « C'est ainsi que, recevant dès son origine
« *un christianisme mal défini*, l'Eglise arménienne a
« pu plus facilement glisser sur la pente de déca-
« dence générale de cette époque, jusqu'à ce qu'elle
« fût complétement tombée dans le formalisme ec-
« clésiastique. »

L'Arménien de bonne foi, ne sachant ce que c'est
que ce *formalisme*, pourrait sans doute s'en inquié-
ter; M. Dwight le prévient, en expliquant lui-même
son expression trop philosophique : « Quant aux
« formes et aux doctrines, dit-il, les Eglises grec-
« que, arménienne et romaine ont de grandes res-
« semblances. » Voulez-vous savoir en quoi con-
sistent *ces grandes ressemblances?* M. Dwight va vous
le dire sans se faire attendre : « Dans les unes
« comme dans les autres, les prêtres et les sacre-
« ments sont presque entièrement substitués au
« Christ; ces trois Eglises ont de plus ce grand trait
« commun : c'est qu'elles attachent une grande im-
« portance à des questions comme celle-ci : Quel
« est le plus précieux des sacrements? Quel est le
« saint le plus grand du calendrier? Quel peintre
« doit faire son portrait? Sera-t-il reproduit sur la
« toile, sculpté en marbre ou coulé en airain? »
En vérité, nous ne concevons pas comment ces
accusations ridicules, pour ne pas dire autre chose,
pourraient s'accorder avec la prétendue gravité de
messieurs les missionnaires américains!

Voulez-vous voir maintenant de quelle manière

միւս Եկեղեցեաց պէս կընդունի ըսելու տեղը տես թէ ինչ այլանդակ կերպով կըբացատրէ. « Մարդուս սիրտը կըկտըրտի երբ կըտեսնէ թէ այն Եկեղեցւոյն աղօթագրքին մէջ մեծ ջանք մը կայ չյիշելու զՅիսուս իբրեւ միջնորդ, այլ միշտ *անոր տեղը* Մարիամու կամ սրբոյ մը անունը յիշելու. ուստի անդադար կըլսես որ ժողովուրդը (սրբոյ) Կուսին բարեխօսութիւնը կըյիշէ, եւ *ոչ թէ Փրկչինը* : » Այս տեսակ զրուցուածքը որչափ ալ ծանր ըլլայ՝ քիչ երեւցեր է Պ. Տուայթին. ուզեր է որ զՀայերը հոս ալ աւելի պախարակելի ցուցընէ քան զՅոյներն ու Լատինները. բայց թէ ինչ կերպով, չենք գիտեր. վասն զի իրաւցընէ ալ չենք հասկընար թէ ինչ ըսել կուզէ այս խօսքերովս որ անմիջապէս կըյարէ. « Այս կողմանէ Հայերը աւելի ալ ցած են (կամ վար են) քան զյոյներն ու լատինները. վասն զի այս յետինքս *նուաստացուցին* միայն զՔրիստոս՝ անոր միջնորդութեան պաշտօնին մէջ արարածներ ընկերակցելով. իսկ Հայերը զինքը *բոլորովին վար ձգեցին աթոռէն* : »

Չենք գիտեր թէ Պ. Տուայթ Հայոց Եկեղեցւոյն ո՞ր *աղօթագրքին* մէջ գտեր է այս զՔրիստոս իր միջնորդութեան *աթոռէն վար ձգելու* անիմանալի գործողութիւնը. արդեօք Ժամագրքին մէջ թէ Մաշտոցին, Ճաշոցին թէ Նարեկին: Հապա ինչ պիտի ըսէ երբոր յիշեցընենք իրեն այս վերջինը շարադրող սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ խօսքը որ կըսէ յայտնապէս. « Զի թէ յանձն առեր մեռանել վասն իմ, Աստուած եւ Տէր բոլորեցուն, որչափ հաճեցիր եւ այժմ վտանգաւորս կրից կարեկցել, ընդ իմ պարտաւորիս *միշտ աղօթելով* ազգակցաւ մարմնոյդ առեալ ի մենջ՝ *առ համապատիւ քո Հայր* : »

Ինչ եւ իցէ, յաջորդ հատուածը պարզ կըհասկընանք ու ճշմարտութեանը կըվկայենք. « Առանձնական խոստովանութիւն, արձակումն ի մեղաց՝ տուեալ ի քահանայէ, ապաշխարանք, գոյափոխութիւն, ի ձեռն մկրտութեան վերածնութիւն, բարեխօսութիւն հրեշտակաց եւ սրբոց, երկրպագութիւն խաչին, (յարգութիւն) նշխարաց եւ պատկերաց, աղօթք վասն ննջեցելոց, բովանդակ այս վարդապետութիւնները ինչպէս որ կան հռովմէական Եկեղեցւոյ մէջ, նոյնպէս ալ Հայոց Եկեղեցւոյն մէջ կան, *թէպէտ և ընդհանրական ժողովի մը որոշմամբը չեն մտած մէջը* : »

M. Dwight se plaît à exposer la croyance de l'Eglise arménienne, conforme à celle des autres Eglises, à l'intercession des saints? Ecoutez : « Il est pénible de voir avec quel soin on évite, dans le livre des prières de cette Eglise, de citer Jésus comme médiateur, lui substituant partout le nom de Marie ou d'un saint ; aussi entend-on constamment le peuple invoquer l'intercession de la Vierge et *non celle du Sauveur*. » M. Dwight ne se contente pas de cette manière, très-peu exacte, de parler; il cherche à faire paraître les Arméniens, aux yeux de ses lecteurs, plus méprisables encore sous ce rapport que les Grecs et les Latins. Y-a-t-il réussi ? Nous ne le savons pas, parce que, à vrai dire, nous ne comprenons pas ce qu'il veut dire par ces mots : « Sous ce rapport, les Arméniens sont encore au-dessous des Grecs et des Latins ; car ces derniers n'ont qu'abaissé le Christ en lui associant des créatures dans son rôle de médiateur, tandis que *les Arméniens l'ont complétement détrôné*. »

Nous ne savons pas dans *quel livre de prières de l'Eglise arménienne* M. Dwight a découvert cet inconcevable acte de *détrônisation* du Christ de son rôle de médiateur? Est-ce dans le *Bréviaire*, ou dans le *Rituel*, ou dans le *Missel*; ou bien dans le *Nareg?* Mais que dirait-il si on lui répétait ce que saint Grégoire, auteur de ce dernier livre de prières des Arméniens, a dit solennellement ; « Car si vous avez bien voulu mourir pour moi, ô mon Dieu, Seigneur de l'univers, à plus forte raison vous voudrez bien avoir pitié de mon état déplorable, *en adressant constamment à votre Père consubstantiel des prières* pour moi, grand pécheur, par *la médiation* de ce corps, homogène au nôtre, dont vous vous êtes revêtu. »

Quoi qu'il en soit, nous comprenons mieux et nous approuvons complétement ce que dit ensuite M. Dwight : « La confession auriculaire, l'absolution des péchés par le prêtre; les pénitences, la transsubstantiation, la régénération baptismale, l'intercession des anges et des saints, l'adoration de la croix, des reliques et des images, les prières pour les morts, toutes ces doctrines se trouvent dans l'Eglise arménienne aussi bien que dans l'Eglise romaine, *quoiqu'elles n'y soient pas par l'autorité d'un concile général*. » Nous avons souligné exprès la dernière phrase de ce passage, dont

Դիտմամբ մանր գրով դնենք այս վերջի խօսքը՝ որուն ինչ մտքով գրուած ըլլալը դիւրին չէ հասկընալ: Կերեւնայ որ Պ. Տուայթ միտքը դրած է թէ քրիստոնէական հաւատոյ վարդապետութիւնները չեն կրնար ընդունելի ըլլալ մէկ ազգի մը՝ մինչեւ որ անխկայ ընդհանրական ժողով մը չընէ: Իրաւցընէ Ամերիկացի քաղաքացւոյ մտածութիւն: Կարծելով թէ Հայք հռովմէական Եկեղեցիէն առեր են վերոյիշեալ վարդապետութիւնները, երեսնուն կըզարնէ թէ ինչպէս առանց ընդհանրական ժողովի զանոնք ընդուներ են:

Մեզի կերեւնայ որ միտքը այդ ծուռ ենթադրութիւնը դրած ալ ըլլայ նէ, ընդհակառակն պիտի ըսէ թէ ուրեմն Հայք այն վարդապետութիւնները *ուղղակի* սորվեր են ի սրբոյ Լուսաւորչէն եւ անոր յաջորդներէն, եւ ոչ թէ մասնաւոր Եկեղեցիէ մը, երէ այնպէս համարի զհռովմէականը. ուստի եւ հարկ չեն սեպած եւ ոչ ազգային ժողով ընել, թող թէ ընդհանրական ժողովի սպասել:

Բայց Պ. Տուայթին միտքը Հայոց Եկեղեցւոյն ուղղութիւնները սպասել չէ, հապա պակասութեանց մէջ թաթխուած երեւցընել զանիկայ, որպէս զի կարենայ վրայ բերել թէ « Այսպիսի Եկե-
« ղեցի մը՝ յորում փրկագործ աւետարանական
« վարդապետութիւնը այսպէս բոլորովին այլան-
« դակուած, ու անոնց տեղը մարդկային գիւտե-
« րով լեցուած է, հարկաւ կարօտ է նորոգու-
« թեան: Յիշենք (կըսէ) որ միլիոններով մահմե-
« տականներ (թողունք Հրեաները) որոնց մէջ
« կըգտնուի այս աւրուած Եկեղեցին, քրիստո-
« նէութեան վրայ ինչ տեղեկութիւն որ ունին՝
« այն սուտ վարդապետութիւններէն ու աւելոր-
« դապաշտական արարողութիւններէն կառնուն,
« եւ անկէց առաջ եկած նախապաշարմունքները
« չենթողուր որ այն ժողովուրդներն աւետարանի
« լոյսն ընդունին. ուրեմն ո՞չ ապաքէն մեր
« պարտքն է անոնց ճամբուն վրայէն այս գայ-
« թակղութեան քարը վերցընել: Այս ընդհանրա-
« կան չարեաց դէմ ինչ ճար ընելու է, բայց երէ
« աշխատիլ այս մասնաւոր ժողովուրդը դարձը-
« նելու եւ Քրիստոսի Աւետարանին պարզու-
« թեանն ու յստակութեանը բերելու: »

Պ. Տուայթին կրնայինք հարցընել որ երէ Հայաստանեայց Եկեղեցին Յունաց եւ Լատինացւոց վարդապետութիւններն ունի, արդեօք ինչու համար ձեզի պէս նախանձայոյզ քարոզիչք չեն աշխատիր նախ զայն մեծամեծ Եկեղեցիները դարձի բերելու, եւ (ինչպէս որ կըսէք) *նորոգելու*: Կըվա-

il est difficile de saisir le véritable sens. M. Dwight paraît être d'avis que les doctrines de l'Eglise de Jésus-Christ ne sauraient être acceptées par une nation quelconque sans l'intervention d'un concile général. Idée vraiment américaine! Il prétend que les Arméniens ont emprunté toutes ces doctrines à l'Eglise romaine, et il leur reproche de l'avoir fait sans consulter un concile général!

Il nous semble que, si M. Dwight était vraiment persuadé, il aurait dû dire au contraire que les Arméniens ont reçu ces docrines *directement* de saint Grégoire l'Illuminateur et non d'une Eglise particulière, si telle est pour lui l'Eglise de Rome; et c'est pour cela qu'ils n'ont pas jugé nécessaire la convocation même d'un concile national pour les adopter.

Mais M. Dwight est bien loin de vouloir rendre compte de l'orthodoxie de l'Eglise arménienne; tous ses efforts tendent à la faire paraître plongée dans toutes les erreurs imaginables, afin de pouvoir ajouter: « Une Eglise où la doctrine évangélique
« du salut est si complétement dénaturée et rempla-
« cée par des inventions humaines, a certainement
« besoin d'une réforme. Quand on se souvient que
« des millions de mahométans (sans parler des juifs),
« au milieu desquels se trouve cette Eglise dégé-
« nérée, puisent leurs seules notions du christia-
« nisme dans ces fausses doctrines et ces pratiques
« superstitieuses, et que les préjugés qui en résul-
« tent s'opposent à ce que ces peuples reçoivent
« les lumières de l'Evangile; n'est-il pas évident
« que c'est un devoir pour nous d'écarter de leur
« route cette pierre d'achoppement? Qu'y a-t-il à
« faire contre ce mal général, si ce n'est de travail-
« ler à la conversion de ce peuple particulier pour
« le ramener à la simplicité et à la pureté de l'E-
« vangile du Christ? »

Nous aussi, nous pourrions demander à notre tour à M. Dwight: S'il est vrai que l'Eglise arménienne n'a d'autres doctrines que celles des Eglises grecque et latine, pour quelle raison, vous tous, zélés missionnaires, ne dirigez-vous pas d'abord tous vos efforts à convertir ces deux grandes

խենք որ չըլլայ թէ այնպիսի պատասխան մը ստիպուի տալ՝ որուն վրայ իրմէ աւելի մենք ամըչնանք... ուստի եւ տրտում տխուր կըլլենք : Բայց մէկալ խօսքը ամենեւին չենք ընդունիր որ կըսէ որ իբր թէ Հայերն են արգելք մահմետականաց բողոքական դառնալուն : Եթէ Պ. Տուայթ իր աշակերտներովը *պարզ* եւ *յստակ* աւետարան մը կըքարոզէ, ո՞չ ապաքէն Հայոց Եկեղեցւոյն այնպիսի չափազանց *պարզութենէ* հեռու ըլլալը իրեն ձեռքը աւելի զօրաւոր գործիք մը պիտի ըլլայ զմահմետականները անկէց խորշեցընելու եւ իրեն քաշելու : Թող ուրեմն Հայոց օձիքը թողու, մահմետականաց ետեւէն իյնայ՝ թէ որ կրնայ, թերեւս *նկամուտ մի* ընէ անոնցմէ.... :

(Մնացածը յաջորդ անգամ :)

Eglises et à les *réformer*, comme vous le dites? Mais nous craignons que M. Dwight ne soit forcé de nous faire une réponse dont lui-même, aurait certes plus à rougir que nous... Nous préférons rester tristes et silencieux sur ce point. Toutefois, ce que nous ne pouvons accepter en aucune façon, c'est cette autre assertion par laquelle il semble soutenir que ce sont les Arméniens qui empêchent les mahométans de se convertir au christianisme. Si M. Dwight et ses disciples ne prêchent qu'un Evangile *pur* et *simple*, nous croyons que l'éloignement de l'Eglise arménienne d'une pareille simplicité devrait leur servir d'armes puissantes pour en détourner les mahométans et les attirer vers eux-mêmes. Nous lui conseillons de laisser en paix les Arméniens et de s'adresser aux mahométans, si toutefois il le peut; peut-être fera-t-il un *prosélyte*.

(*La suite au prochain numéro.*)

ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԱՆԳՂԻՈՅ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՆԵՐԸ.

Պ. Սթէֆէնսըն մեծանուն անգղիացի ճարտարապետը մօտերս հետաքրքրական տեղեկութիւն մը տուեր է Լոնտոնի ճեմարանին՝ Անգղիոյ մէջ եղած երկաթուղիներուն վրայ : Այս տեղեկութեան գլխաւոր մասունքը յիշատակենք :

Բովանդակ Բրիտանական տէրութեան (այսինքն Անգղիոյ, Սկովտիոյ եւ Իռլանտայի) մէջ եղած ու լմընցած երկաթուղիներուն երկայնութիւնն է 8054 անգղիական մղոն (1288 քիւրմէթրէն աւելի). ըսել է որ եթէ այս երկաթուղիները ծայր ծայրի դրուին մէկ գծի վրայ, երկրագնտիս չորս բոլորը պատող շրջանակ մը կըձեւացընեն ու կաւելնան ալ :

Այս երկաթուղիներուն ծախքը եղեր է 280 միլիոն լիրայ սթէռլին, որ ըսել է եօթնհազար միլիոն Ֆրանք :

Երկաթուղիներուն վրայ բանող շոգեգործիներուն թիւը 5000 է, կառքերունը 150 հազար : Ասոնց շարժմանը համար տարին 2 միլիոն տակառաչափ ածուխ կէրթայ (մէկ տակառաչափն է 1016 քիլոկրամ). ըսել է թէ ամէն մէկ վայրկենին 4 տակառաչափ ածուխ կըվառի որ 20 տակառաչափ ջուր շոգի դառնայ :

Ամէն տարի 20,000 տակառաչափ երկաթ կէրթայ նորոգութեանց համար, 300 հազար ալ ծառ :

Երկաթուղիներուն վրայ գործածուող մարդկանց համրանքն է 130 հազար հոգի : Թէ որ առնոց կանայքն ու զաւկըներն ալ մէկտեղ համրուես, կըլլան գրեթէ 500 հազար հոգի :

Բոլոր այն երկաթուղիներուն վրայ 1854 տարւոյն մէջ 111 միլիոն մարդ ճամբորդութիւն ըրեր է : Նոյն տարին երկաթուղիներէն եկած ստակը եղեր է 20 միլիոն 215,000 լիրայ սթէռլին :

Երկաթուղիներուն վրայ պատահած փորձանքները ո՛րչափ ալ շատ երեւնան, մէկ մէկու վրայ համրուելով՝ կըտեսնուի որ 7 միլիոն 195,343 ճամբորդին *մէկը* միայն վնասուած կըլլայ :

Երբոր մէկ երկրի մը մէջ այսչափ դիւրութիւն կայ երթեւեկութեան ու փոխադրութեան, այն երկրին հարստութիւնն ու ամէն տեսակ յաջողութիւնը յիրաւի պէտք չէ որ զարմանալի երեւնայ :

Սուլդան Աբտիւլ-Մէճիտ Խան .

ԴԵՍՊԱՆԱԺՈՂՈՎ Ի ՓԱՐԻԶ. — ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆՑ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ :

Մինչդեռ արեւմտեան մեծամեծ տէրութիւնք՝ զէթ առ փոքր մի ժամանակ զէնքը մէկդի դնելով՝ փափաք մը ցուցուցին հաստատուն ու տեւական խաղաղութիւն մը պարգեւելու աշխարհիս, եւ ամենայն ազգաց սիրտը քաղցր յուսով մը լեցուցին, — անդին արեւելեան մեծազօր տէրութիւն մը փութացաւ նոյն խաղաղութեան հիմունքը իր երկրին մէջ ձգելու, եւ հպատակացն ընկերական վիճակին ու քաղաքակրթութեան փառաւոր շէնքը անոր վրայ սկսաւ բարձրացընել :

Արեւմտեան ազգաց հեռատես քաղաքագէտներուն շատ տարիներէ ի վեր սովորական մէկ առածը դարձած էր այս խօսքս թէ Եւրոպայի տէրութեանց հաւասարակշռութիւնը պահողը Օսմանեան տէրութիւնը պիտի ըլլայ, եւ աւրողը նա միայն՝ որ այն տէրութեան գոյութեանը կամենայ կամ կարենայ վնաս հասցընել : Այս կասկածը թերեւս անհիմն էր, թերեւս լոկ կարծիքէ մը աւելի ազդեցութիւն պիտի չունենար. եւ սակայն երկու երեք տարուընէ ի վեր տեսանք ահա որ նոյն կարծիքը՝ անառիկ կարծուած բերդաքաղաք մը հիմնայատակ կործանեց, լեռնանման նաւեր ծովուն անդունդն ընկղմեց, բիւրաւոր մարդկանց արեամբը հեռաւոր երկիրները ներկեց, հազարաւոր մայրեր անորդի ըրաւ ու սուգի եւ ողբոց մէջ նստեցուց աշխարհիս ամեն կողմը, եւ արեւելքն ու արեւմուտքը խեղանդամ խեղճերով ու տարաժամ հիւանդներով լեցուց ....
Ինչ եւ իցէ՝ եղածն եղաւ, վերջապէս փետրուար ամսոյս եօթի օրերը խաղաղութեան ծիածանին ծայրը տեսնուեցաւ, դեսպանաժողովն սկսաւ, զինադադարումը հրատարակուեցաւ, եւ երկու երեք հարիւր միլիոն մարդիկ ընդ մէջ յուսոյ եւ երկիւղի ակնկառոյց կըսպասեն որ տեսնեն ու լսեն թէ այս մեզի մօտ եղած հոյակապ պալատին գաղտնածածուկ խորհրդարանէն ինչ պիտի տեղայ աշխարհիս վրայ, ցօղ քաղցրածաւալ թէ աշխարհաւեր կայծակներ, խաղաղութիւն թէ խռովութիւն, հաշտութիւն թէ պատերազմ :

Նոյն միջոցին էր ահա որ արեւելեան հորիզոնը յանկարծ պայծառացաւ արեգակնափայլ արդարութեան գործով մը, զոր փետրուարի 18ին վեհափառ Աբտիւլ-Մէճիտ արքայն կատարեց՝ կայսերական հրովարտակ մը մեծամեծ արտօնութեանց հանելով, որով եւ բոլոր իւր հպատակացն ուրախութիւն եւ օտարաց զարմանք եւ հիացում պատճառեց :

Ասկէց գրեթէ ճիշդ երեք հարիւր տարի առաջ Օսմանեան թագաւորաց մէջ սուլթան Սիւլէյմանն եղած էր որ *Մեծ* ու *Մեծագործ* պատուանունին արժանաւոր եղաւ օտար ազգաց կողմանէ, իսկ իր հպատակներէն *Օրէնսդիր* (գանունի) պատուանունը ժառանգեց: Անկողմնասէր պատմագիրը այսպիսի թագաւորաց կենցաղօգուտ գործքերը բաղդատելու ատեն՝ անշուշտ պիտի հաւանի անկէց ալ վեր պատիւ տալ սուլթան Մահմուտ Ինքնակալին, որ ժանտախտը Տաճկաստանէն վերցընելովը՝ անթիւ անհամար մարդկանց նիւթական կեանք տուաւ, եւ քաղաքակրթութեան լոյսը մարել ջանացող ենիչէրիները սանձահարելովը՝ իր հպատակաց հանգստութեանն ու երջանկութեանը պատճառ եղող սկզբունքը երկրին մէջ արմատացուց: Եւ ահա իր արժանաժառանգ որդին ալ նոյն սկզբունքը աշխարհաքարոզ խոհականութեամբ եւ արդարութեամբ մը հաստատեց ու ծաղկեցուց :

Կայսերական հրովարտակին աշխարհաբառ մէկ թարգմանութիւնը արդէն մեր ազգին մէկ սփռուած ըլլալով, հոս չենք թարգմաներ նորէն. բայց մտադիր սիրով նոյն Վեհափառ Ինքնակալին մէկ կենդանագիրը կըհրատարակենք : Այս պատկերը ինչ աստիճանի ալ նման կամ աննման համարուի նախատիպին, կըփափաքինք որ գիտնան ընթերցողք թէ մեր մտքին մէջ իւր Վեհափառութեան բարերարութեանը վրայ եղած գաղափարը բիւրապատիկ աւելի վսեմ է եւ գեղեցիկ, եւ հաւանեալ ենք թէ իր ամենայն հաւատարիմ հպատակաց երախտագիտութիւնն ալ մերինին պէս անչափ է եւ անմոռաց :

Propriétaire-gérant : A. LACHAT.

Ի ՓԱՐԻԶ, Ի ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՎԱԼՏԷՐԻ :

PARIS. — IMPRIMERIE WALDER, RUE BONAPARTE, 44.

ՕԳՏԱԿԱՐ ՀԱՐՑՄՈՒՆՔ ԵՒ ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻՔ․

ԾԱՆՕՒՑՈՒՄՆ․ — Մեր ուսումնասէր բաժանորդներէն ոմանց ըրած հարցմունքներուն պատասխանները տալու չենք դանդաղիր․ բայց հարկ է որ այժմէն ծանուցանենք թէ օգտակար չտեսնըւած հարցմանց պատասխան չտալու ազատութիւննիս կըպահենք․ օգտակարներուն ալ պատասխանները եթէ երբեմն ուշացընենք, չենք ուզեր մեղադրուիլ ։

Հ․ Լուսնին այլ եւ այլ քառորդները օդոյն փոփոխութեանցը պատճառ կըլլա՞ն թէ ոչ։

Պ․ Ամենեւին ։ Շատ մարդիկ տեսնելով տոմարներուն մէջ որ լուսնի ամէն մէկ քառորդներուն, եւ ծննդեանն ու լրման օրերը օդի փոփոխութիւն մը կայ գուշակուած, կըհաւատան, ու շատ անգամ խաբուած ըլլալնին տեսնելով ալ խելք չեն սովրիր ։ Արակոյ գաղղիացի քաջ աստղաբաշխը բոլոր կենացը մէջ պատերազմեցաւ այս նախապաշարման դէմ, ու զօրաւոր պատճառներով իր կարծիքը հաստատեց ։ Իրաւ է որ երբեմն օրացուցին գուշակութեանը յարմար փոփոխութիւններ հարկաւ կըլլան ըստ չորից եղանակաց․ բայց անով բաւական իրաւունք չունենար մէկն ըսելու թէ երկու իրեք օրէն նոր լուսին է՝ անկեց է անձրեւ գալը․ կամ թէ երեկ լրումն լուսնի էր, անոր համար օդը բացուեցաւ, եւ այլն ։ Միայն թէ այս ալ փորձուած բան կերեւնայ որ ընդհանրապէս արեւմտեան ու հարաւային հովերը լուսնի ծննդենէն մինչեւ վերջին քառորդը եղած միջոցին աւելի սաստիկ կըփչեն, որով ամպոտ ու անձրեւոտ օրերն ալ աւելի այն միջոցին կըհանդիպին․ անոր ներհակ, արեւելեան ու հիւսիսային հովերը լուսնին վերջի քառորդին ատենները աւելի կըփչեն, ուստի եւ այն միջոցին բաց ու պայծառ օրեր շատ կըլլան ։

Հ․ Մշտնջենաւոր շարժում գտնելը կարելի՞ բան է թէ ոչ ։

Պ․ Այս հարցմունքը պատասխանովը հանդերձ կըգտնենք գաղղիական օրագրի մը մէջ որ կըսէ.
« Մշտնջենաւոր շարժում գտնելու եռեւէ ըլլալը
« յայտնի խենթութիւն է․ եւ սակայն դեռ կըգըտ-
« նուին այնպիսի բարեմիտ մարդիկ որ այս բա-
« նիս համար խելք կըյոգնեցընեն, ատեն կան-
« ցընեն ու ըստըրկէ կելլեն ։
« Մշտնջենաւոր շարժում գտնելը ըսել է Այն-
« պիսի գործիք մը կամ մեքենայ մը հնարել որ
« մէկ անգամ մը միայն անոր տրուած շարժմամբը
« միակերպ շարժի ու ոչ երբեք դադրի ։
« Արդ այս բանս բացարձակապէս անկարելի է.
« եւ պատճառը արեւու պէս յայտնի է․ վասն զի
« բնութեան մէջ մէկ մեքենայ մըն ալ չկայ որ մենք
« անոր ո՛րչափ ոյժ որ կըհաղորդենք՝ նոյնչափ ալ
« ինքը մեզի հաղորդէ ։
« Ասոր համար է որ ջրաբաշխական մեքենա-
« ներուն մէջ մէկն ալ չկայ որ մէկ շարժման մը
« անոնց տրուած ուժին գոնէ տասնին ութը բանի
« բերէ․ եւ ամենէն լաւ շօգեգործին՝ շոգիին իրեն
« տրուած ուժին հազիւ թէ երրորդ մասը կրնայ
« ուրիշի հաղորդել ։
« Դիտելու բան մըն ալ այս է որ մշտնջենաւոր
« շարժման եռեւէ եղող անձինքը ամէնքն ալ
« իրենց համար շարժաբանութիւն մը հնարեր են,
« եւ ուժաբանութեան վրայ եղած վերջին ու նոր
« նոր գրուածքներուն ամենեւին տեղեկութիւն
« չունին ։ Թէ որ դիմացինները ալ իրենց պէս
« տգէտ են՝ կրնան անոնց զարմանք պատճառել՝
« քանի մը ծուռումուռ ուսումնական բառեր գոր-
« ծածելով․ բայց շարժաբանութեան վրայ թէ որ
« քննութիւն մը պէտք ըլլայ անցընել, մեր դպրո-
« ցաց աշակերտներուն առջեւն անգամ չեն կըր-
« նար դիմանալ ։
« Գաղղիոյ գիտութեանց ճեմարանը ինչ գը-
« րուածք ալ ընդունի մշտնջենաւոր շարժման
« գիւտին վրայ՝ ամենեւին չկարդար, մէկդի կը-
« ձգէ ։»

LA
COLOMBE DU MASSIS
MESSAGER DE L'ARMÉNIE

PUBLIÉE SOUS LES AUSPICES

DE M. ÉDOUARD RAPHAËL GHARAMIAN.

DEUXIÈME ANNÉE.

Février 1856. — N° 2.

SOMMAIRE.

CONNAISSANCES UTILES.

Langue arménienne moderne.
Observations sur l'orthographe de quelques mots arméniens.

GALERIE DES HOMMES DE MÉRITE.

Pierre le Grand, empereur de Russie. (Suite et fin.)

MUSÉE ARMÉNIEN.

Chansons de Sayat-Nova, poëte arménien. Arm.-Franç..
« Le Christianisme en Turquie au XIXe siècle, » ouvrage du Rév. Dwight, missionnaire protestant. Arm.-Franç.

CHRONIQUE DE PARIS.

Les chemins de fer en Angleterre.
Conférences de Paris.
Hâtti-humayoun publié dans l'Empire ottoman.

ԳԻՆ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.

Ի Փարիզ, տարեկան . . . . . ֆրանք	20	»
Արտաքոյ	24	»
Գին միոյ տետրակի	1	25

PRIX D'ABONNEMENT :

Paris, par an . . . . Fr.	20	»
Étranger.	24	»
Prix d'un numéro	1	25

ON S'ABONNE A PARIS

CHEZ M. A. TRAMBLAY, DIRECTEUR DU COSMOS,

RUE DE L'ANCIENNE-COMÉDIE, 18.

Ի ՓԱՐԻԶ. — Ի ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՎԱԼՏԷՐԻ. || PARIS. — IMPRIMERIE WALDER. RUE BONAPARTE, 44.